

Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

ISSN 1303-2054 | e-ISSN 2564-7741

Yıl: 24, Sayı: 41, Ocak-Haziran 2019

**HAYVANSAL KÖKENLİ HAMMADDELER İÇEREN
YEMLERİN ETİ HELAL OLAN HAYVANLARIN
BESLENMESİNDE KULLANILMASI VE BUNUN FIKHÎ
SONUÇLARI**

THE USE OF FODDERS WHICH CONTAIN ANIMAL RAW MATERIALS IN FEEDING
HALAL ANIMALS AND ITS JURISPRUDENTIAL RESULTS

Dr. Yüksel ÇAYIROĞLU

yukselcayiroglu@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3044-9525

Atıf@ Çayiroğlu, Yüksel. "Hayvansal Kökenli Hammaddeler İçeren Yemlerin Eti Helal Olan Hayvanların Beslenmesinde Kullanılması ve Bunun Fikhî Sonuçları". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41 (Haziran 2019): 35-72.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types : Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received :29 Aralık 2018 / 29 December 2018

Kabul Tarihi / Accepted : 31 Mayıs 2019 / 31 May 2019

Yayın Tarihi / Published : 15 Haziran 2019 / 15 June 2019

Sayı – Issue : 41

Sayfa / Pages : 35 - 72

DOI :10.30623/harranilahiyatdergisi.505250

Öz

Son yüzyılda karma yem endüstrisinin gelişmesiyle birlikte hayvanlardan maksimum verim alma adına farklı yem rasyonları oluşturulmuş ve bu rasyonlara hayvansal kökenli hammaddeler ve yem katkı maddeleri de ilave edilmiştir. Dolayısıyla geçmiş dönemlerde sadece bitkisel kaynaklardan beslenen hayvanlar kendi türevlerini de yemeye başlamışlardır. İşte bu araştırmada eti insanlar tarafından tüketilmesi helâl olan hayvanların bu tür yemlerle beslenmesinin fikhî hükmü ele alınmıştır. Konu, cellâle, zarar, hayvan fitratı, habislik ve istihâle açısından değerlendirildikten sonra, fikhî necis kabul edilen yemler ile sağlık açısından riskli olan yem katkı maddelerinin rasyona katılmasının ve bu tür yemlerle beslenen hayvanların tüketilmesinin mahzurlu olduğu neticesine ulaşılmıştır. Hadislerde celâllenin etinin yasaklanması, hayvansal kökenli yemlerle beslenen hayvanları tüketen insanlarda bir kısım hastalıkların ortaya çıkması, otçul olan hayvanlara bu tür yemlerin verilmesinin onların fitratına aykırı olması, pis yemlerle beslenen hayvanların bir süre sonra tayyiplik vasıflarını kaybedecek olmaları bu hükmün temel dayanaklarıdır. Her ne kadar necis olan yemler hayvanların karnında istihale geçirseler de bu yemlerde bulunan bir kısım bakteri, virüs ve mantarlar hayvanın vücudunda yaşamaya devam etmekte ve buradan onu tüketen insanlara da geçerek onlarda bir kısım rahatsızlıklara yol açmaktadır.

Anahtar kavramlar: yem, et-kemik unu, katkı maddeleri, helâl, rasyon

Abstract

The development of the compound feed industry has produced different feed combinations in order to get the maximum benefit from animals in the last century. The raw materials including animal origins and addictive materials have been added to these combinations. Thus, animals started to eat not only vegetable feeds, but also their derivatives. In this regard, this article examines the jurisprudential situation of these animals that are halal for human and fed by the mentioned compound feeds. The issue has been examined through the perspectives of jallala, damage, animal nature, habith, and istihala. Then, this study found that the fodders considered as unclean by Islamic jurisprudence and addictive materials including health risk are unfavorable. This study also discovered that animals that are fed by these kinds of fodders are unfavorable as well. The main reasons for this ruling on the prohibition of the meat of jallala grounded in the Hadiths. Its reasons are some sicknesses that arise in people who consume the meat of

the jallala, feeding herbivorous animals with such foods is incompatible with their natural disposition, and animals are fed by such unclean foods lose their cleanness status over time. These are the foundation of this jurisprudential ruling. Even though the unclean foods may experience istihala in the stomach of the animals, some bacteria, virus, and fungi which are in these foods continue to live in the body of the animal and then transport to the people who consume it and lead to some sicknesses in humans.

Keywords: fodder, beef-bone dust, additives, halal, ration

Giriş

Yem üretiminde kimyasal katkıların, hormonların, hayvansal kökenli maddelerin kullanılması ve bu yemlerle beslenen hayvanların yenilmesi, helâl gıda ve gıda güvenliği açısından son derece önemli olan konulardan birisidir. Karma yem endüstrisinde, yem hammaddeleri arasında mısır, yulaf, arpa ve soya fasulyesi gibi bitkisel hammaddelerin yanı sıra, oranları nispeten daha az olmakla birlikte balık unu, et unu, et-kemik unu, kan unu, tüy unu ve kanatlı artık unu gibi farklı isimler altında yer alan hayvansal kökenli hammaddeler ile yem katkı maddeleri de kullanılmaktadır.¹ Hayvanlara, yenilmesi haram kılınmış olan kan, lâşe ve domuz eti gibi gıdaların veya sağlık açısından riskli olabilecek bir kısım maddelerin verilmesinin ve bu tür yemlerle beslenen hayvanların etinin hükmü hakkında son dönemde önemli tartışmalar bulunmaktadır.

Öncelikle ifade etmek gerekir ki haram yemlerle beslenen hayvanların fikhî hükmüyle ilgili hadisler bulunmaktadır. Fıkıhta bu tür hayvanlara “cellâle” denir. Kısaca cellâle, pislik kovalayan ve pislikle beslenen hayvan demektir.² Dolayısıyla günümüzde yemlerine hayvansal kökenli hammaddelerin karıştırılmış olduğu hayvanların hükmü ele alınırken ilk olarak cellâle meselesi üzerinde durulmaktadır. Bu açıdan biz de öncelikle cellâleyle ilgili mezhep görüşlerini ve konunun delillerini nakledip, ardından günümüzde yemlerine necis/haram maddeler katılan hayvanların bu kapsamda değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini ele alacağız.

¹ İsmet Türkmen v.dğr., *Temel Yem Bilgisi ve Hayvan Besleme* (Eskişehir: Anadolu Yayınları, 2011), 60-62; Neslihan Mervenur Vural, *Kanatlı Hayvanların Beslenme Şartlarının Fikhî Açıdan İncelenmesi*, (Yüksel Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018), 49-52.

² Murtaza Muhammed b. Muhammed ez-Zebidî, *Tâcu'l-arûsmin cevâhiri'l-kâmus* (Kuveyt: et-Türâsü'l-Arabî, 2001), 28: 221; Muhammed b. Mükerrrem b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru sâdır), 11: 116.

Yemler ve bunlarla beslenen hayvanlarla ilgili sorunlar sadece cellâle meselesiyle sınırlı değildir. İslâm'ın haram kılmış olduğu bir kısım gıda maddelerinin hayvanlara verilip verilemeyeceği; verilen gıdaların onların fitrat özelliklerine uygun olup olmadığı; verilen yemlerin hayvanlar ve insanlar açısından ortaya çıkardığı sağlık riskleri; eti yenilen bir hayvanın zararlı ve necis bir kısım yemlerle beslenmesinin onu tayyib olmaktan çıkarıp çıkarmayacağı gibi konunun farklı açılardan değerlendirilmesi gerekmektedir.

Kısaca ifade etmek gerekirse konunun fikhî açıdan değerlendirmesi, cellâle, istihâle, tayyib-habis, haram, necis, zarar ve fitrat kavramları etrafında dönmektedir. Biz de hayvan yemlerini bu kavramlar açısından ele alacak ve konuyu İslâm hukukuna göre değerlendirmeye çalışacağız.³Fakat yemlerle ilgili meselelerin fikhî değerlendirmesine geçmeden önce kısaca günümüzün yem sanayii hakkında bilgi verilmesi faydalı olacaktır. Çünkü kullanılan yemlerin üretim proseslerini, içeriklerini ve muhtemel risklerini bilmeden konunun fikhî açıdan değerlendirilebilmesi mümkün değildir.

1. Yemler ve Sağlık Riskleri

1.1.Yemler

Yemler, belirli kullanım sınırları ve işlemekoşulları altında verildiğinde hayvan sağlığına zarar vermeyen, onların yaşamsal ve verime dönük besin maddesi ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılmak üzere içerisinde en az bir besin maddesini barındıran maddelerdir.⁴

Hayvanlara verilen yemler, **kaba yem** ve **konsantreyem** olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Çayır ve meralar, kuru otlar, silajlar, sap ve saman gibi harman kalıntıları, gıda sanayii atıkları, yeşil yem bitkileri, kök ve yumru bitkiler kaba yemleri oluştururken; buğday, arpa ve yulaf gibi tane yemler, yağlı tohum küspeleri, değirmencilik, şeker, yağ ve içki endüstrisi yan

³ Makaleyi hazırladığımız esnada ülkemizde bu konunun kısmen ele alındığı tek çalışma Adnan Koşum'a ait, "Hayvansal Ürünlerin Üretiminde Besleme ve Helâllik" isimli makale idi. Fakat makalenin yayınlanma sürecinde konumuzla ilgili olarak Hüseyin Baysa tarafından, "Eti Helâl Olan Hayvanları Hayvansal Proteinlerle Beslemenin Fikhî Boyutu" başlıklı makale ile Neslihan Mervenur Vural tarafından *Kanatlı Hayvanların Beslenme Şartlarının Fikhî Açısından İncelenmesi* isimli yüksek lisans tezinin yayınlandığını gördük. Yayından önce söz konusu çalışmaları da gözden geçirdik ve bunlardan da istifade etmeye çalıştık.

⁴ Türkmen v.dğr., *Temel Yem Bilgisi*, 3.

ürünleri, mineraller, balık unu, et unu, kemik unu, kan unu ve yağlar gibi hayvansal proteinler de konsantre yemleri oluşturmaktadır.⁵

1.2.Karma Yemler

Son yüzyılda dünyada hızlı nüfus artışı ve ekonomik imkânların genişlemesiyle birlikte ete olan talep de artmıştır. Hayvan sayısının artırılmasının ve hayvan ırklarının ıslah edilmesinin yanı sıra artan et talebini karşılama adına başvuru olan yöntemlerden bir diğeri de birim hayvan başına düşen verimin yükseltilmesidir. Hiç şüphesiz bunun başlıca yolu da hayvanların besin ihtiyaçlarının yeterli ve dengeli bir şekilde karşılanmasıdır. İşte hayvanların et ve süt verimini maksimum seviyeye çıkaracak rasyonların hazırlanma ihtiyacı, **karma yem** endüstrisini ortaya çıkarmıştır. Batı'da karma yem üreten ilk fabrikalar 19. asrın sonlarında kurulmuştur. Ülkemizde ise ilk yem fabrikasının kurulduğu tarih 1955'tir. Teknik ve teknolojinin de gelişmesiyle birlikte yem fabrikalarının sayısı o günden bu güne sürekli artmış ve 2008 yılında faal olmayanlarla birlikte 681'i bulmuştur.⁶

Ülkemizde 1998 yılı itibarıyla 464 farklı yem fabrikasında toplamda 5,2 milyon ton karma yem üretilmiştir. Bunun % 42'sini kanatlı yemleri oluşturmaktadır. Aynı tarihte dünyada üretilen yem miktarı ise 575 milyon tondur. Ülkemizde 2008 yılı yem üretimi ise 9,5 milyon tonu bulmuştur. 2013 yılına gelindiğinde ise faal durumdaki 492 fabrikada toplamda 16 milyon ton karma yem üretilmiştir. Bunun 9,1 milyon tonunu büyükbaş-küçükbaş hayvan yemi, 6,4 milyon tonunu ise kanatlı yemi oluşturmuştur. 2013 yılı itibarıyla dünya yem üretimi 1 milyar tona yaklaşmıştır. Kanatlı yetiştiriciliğinde kullanılan yemlerin tamamını karma yemler oluştururken, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlarda ise karma yemler, kaba yemlerle birlikte verilmektedir.⁷

Karma yem, "çiftlik hayvanlarının çok miktarda ve kalitede ürün vermelerini sağlamak üzere, verileceği hayvanın gereksinmesi ölçüsünde

⁵ İsmail Filya v.dğr., *Hayvan Besleme* (Eskişehir: Anadolu Yayınları, 2013), 60-74; Türkmen v.dğr., *Temel Yem Bilgisi*, 26-64.

⁶ Ali Karabulut v.dğr., "Karma Yem Endüstrisi", Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi(Ankara: 2000), 2: 985-987; M. Ülkü Karakuş, "Türkiye'de Karma Yem Üretimi ve Sorunları", Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı(Ankara: Ziraat Mühendisleri Odası, 2010), 7.

⁷ Nizamettin Şenköylü, "Türkiye'de ve Dünyada Yem Sektörüne Genel Bakış, Beklentiler", Türkiye Ziraat Mühendisliği VIII. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı-2(Ankara: Ziraat Mühendisliği Odası,2015), 1058-1059; Karabulut v.dğr., "Karma Yem Endüstrisi", 2: 985-987; Karakuş, "Türkiye'de Karma Yem Üretimi ve Sorunları", 7.

besin madde içeriği dengelenmiş, birden fazla yem hammaddesinin bir araya getirildiği, yapısı garanti edilmiş, özel teknoloji kullanılarak endüstriyel boyutta üretilmiş yem karışımları” şeklinde tarif edilmiştir.⁸

Biraz daha açacak olursak karma yemler, belirli formülasyonlara göre farklı oranlarda bir araya getirilen konsantre yem maddelerinin elenmesi, öğütülmesi, karıştırılması ve paletlenmesi neticesinde elde edilmektedir. Hayvanların çeşidine ve yetiştirilme amacına göre farklı rasyonlar hazırlanmaktadır. Karma yemlerin yaklaşık % 90’ını mısır, soya, arpa, buğday, ayçiçeği, pamuk tohumu, melas, pancar posası, malt çili gibi bitkisel kökenli hammaddeler oluştursa da; bunların yanı sıra et-kemik unu, tavuk unu ve balık unu gibi hayvansal kaynaklı yemler,⁹ tuz, mermer tozu gibi mineral kaynakları, yem katkı maddeleri, ileri teknoloji ürünü kimya sanayi kaynakları, vitaminler, enzimler, hormon etkisine sahip büyüme ajanları ve antibiyotikler de rasyona eklenmektedir.¹⁰

1.3. Sağlık Riskleri

Geçmiş dönemlerde sadece bitkilerle beslenen hayvanlara günümüzde karma yemler aracılığıyla katkı maddelerinin ve hayvansal proteinlerin de yedirilmeye başlanması, bunların insan ve hayvan sağlığını tehdit ettiği gerekçesiyle bir kısım tartışmaları da beraberinde getirmiştir.¹¹ Hiç şüphesiz 1998 yılındaki olarak İngiltere’de **insanlarda** tespit edilen ve daha sonra diğer Avrupa ülkelerine yayılan ve yüz kişinin ölümüne sebep olan “deli dana hastalığı (BSE)”, bu tartışmaların alevlenmesine ve daha sonra konuyla ilgili bir kısım kanunî düzenleme, kısıtlama ve yasaklamaların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çünkü bu hastalığın sebebi, sığırların deli dana hastası olan hayvan dokularını içeren et-kemik unu ile beslenmesidir.¹²

⁸ Karakuş, “Türkiye’de Karma Yem Üretimi ve Sorunları”, 2.

⁹ Ülkemizde hayvansal kökenli yemlerin kanatlı beslenmesinde kullanımı serbest olsa da bunların büyük ve küçükbaş hayvan yemlerinde kullanımı yasaklanmıştır. (Resmi Gazete, “Karma Yemlere Katılması ve Hayvanlara Yedirilmesi Yasak Olan Maddeler Hakkında Tebliğ”, Tebliğ No: 2005/24, erişim 5 Nisan 2019, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/06/20050616-13.htm>)

¹⁰ Türkmen v.dğr., *Temel Yem Bilgisi*, 90-96; Karakuş, “Türkiye’de Karma Yem Üretimi ve Sorunları”, 3-4.

¹¹ Hayvancılıkta verim performansı ile sağlık parametreleri arasında negatif korelasyonlar olduğunun ifade edilmesi konumuz açısından önem taşımaktadır. Bunun anlamı şudur: Hayvanlarda verimi artırmak için başvurulan her bir yöntem beraberinde bir kısım sağlık riskleri getirecektir. (Cevdet Gökhan Tüzün, Sedat Aktan, “Kanatlı Hayvanlarda Verime Dönüşmeyen Yem”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2012): 115)

¹² “Sığırlar için BSE enfeksiyonunun bilinen tek kaynağının, süt sığırı yemlerine katılan kontamine et ve kemik unu olduğu bildirilmektedir. Enfeksiyon, sığır ve diğer otçul

Söz konusu hastalığın bilinen herhangi bir tedavisi olmadığı için onun önüne geçmenin yolu da BSE'li veya BSE şüphesi olan hayvanların riskli dokularının gıda zincirine girmesini engellemek ve sığırların hayvansal kaynaklı yemlerle beslenmelerinin önüne geçmektir.¹³

Nitekim İngiltere'de 1992 yılında hayvanlarda 37 binin üzerinde BES vak'ası tespit edilmiştir. Hastalığın **hayvanlarda** ilk tespit edildiği yıl olan 1986 ile 2001 yılları arasında, İngiltere'deki 11,5 milyon olan sığır nüfusunun 180 bin tanesi deli dana hastalığına yakalanmış ve bu yüzden ölmüştür. Bunun üzerine ilk defa İngiltere 1988 yılında sığır besiciliğinde hayvansal kaynaklı yem maddelerinin kullanımını yasaklamıştır.¹⁴ Daha sonraki yıllarda FDA (Gıda ve İlaç Dairesi), EU (Avrupa Birliği) ve WHO (Dünya Sağlık Teşkilatı) gibi Amerika ve Avrupa'daki birçok önemli kurum ve kuruluşun bu konuda ciddi tedbirler alması ve yasaklar getirmesiyle deli dana hastalığı da büyük oranda düşüş göstermiştir. Özellikle WHO bu konuda birçok araştırtma yaptırmış, konferanslar düzenlemiş ve nihayetinde şu kararı almıştır: "Bütün ülkeler, geviş getiren hayvan dokularının hayvan yemlerinde kullanılmasını kesinlikle yasaklamalı ve BES amili taşıması muhtemel olan bütün dokuları, insan ve hayvanlara ait her türlü gıda zincirinden uzak tutmalıdır."¹⁵

Hayvansal kaynaklı yem maddelerinin başta salmonella olmak üzere listeria ve e-koli gibi bakterilerin kontaminasyonu açısından bitkisel kaynaklı yem maddelerine göre daha fazla riskli olduğu da konuyla ilgili dile getirilen eleştiriler arasındadır.¹⁶ Yemlere katılan kan unu hakkında yapılan şu açıklamalar dikkat çekicidir: "Tamamıyla pis olan, tüm mikroorganizmaların gelişeceği besiyeri¹⁷ olan ve tüm hastalıkların kaynağı olabilecek kanın, kan ununa çevrilip, yeme katılması sonucunda elde edilen sütve süt ürünlerinin de güvenilirliği tehlikeye düşmektedir. Özellikle Brucellosis, Tuberculosis ve

hayvanların yemlerine et veya et-kemik unu katılması yasaklanarak önlenebilmiştir." (Mehmet Kale v.dğr., "Et ve Et Ürünlerinde BSE-Risk Materyali Var Mıdır?", *Atatürk Üniversitesi Veteriner Bilimleri Dergisi* 1/1-2 (2006): 17)

¹³ Mehmet Çalicioğlu, "Deli Dana Hastalığı (BSE) ve Veteriner Halk Sağlığı", *Bilim Teknik Dergisi*(Kasım 2004): 6.

¹⁴ Jean-Philippe Deslys, Andre Picot, *Mad Cow Disease The Risk to Humans*, trc. David Marsh (Flammarion, 2002), 60.

¹⁵ Michael B. Abramson, "Mad Cow Disease: An Approach to its Containment", *Journal of Healt Care Law and Policy* 7/2 (2004): 348.

¹⁶ Vural, *Kanatlı Hayvanların Beslenme Şartlarının Fikhî Açından İncelenmesi*, 65.

¹⁷ Mikroorganizma ya da hücrelerin gelişimini desteklemek maksadıyla laboratuvar ortamında hazırlanmış sıvı veya jel olan besleyici ortamların genel adı.

Şap gibi hastalıklar kan yoluyla bulaşır. Et-kemik unu, balık unu ve kan unu gibi hayvansal ürünlerin geri dönüşümünü yemlere katarak kısa sürede sağlamak yerine, gübre olarak kullanılması daha uygun olacaktır.”¹⁸

Hayvansal kaynaklı yem maddelerinin yanı sıra yemlere katılan katkı maddeleri de hayvan ve insan bünyelerinde bir kısım risklere sebebiyet verebilmektedir. Nitekim yem katkı maddelerinin bir kısmının ilerleyen zamanlarda Avrupa Birliği’nde ve ülkemizde yasaklanması, bunların insan ve hayvan sağlığı açısından bir kısım risklerinin bulunduğunu göstermektedir.¹⁹ Mesela sığır yetiştiriciliğinde kullanılan sentetik anabolizanlardan stilbenler grubunun insanlarda uygun bünyelerde kanserojen ve gen yapısını bozan etkileri olduğu belirlendiğinden tüm ülkelerde yasaklanmıştır. Aynı şekilde anabolik steroidler gibi hormon etkisine sahip bazı büyüme ajanları hayvan yemlerine katıldığında, bu hayvanlardan elde edilen ürünlerin kanser yapıcı etkiye sahip olacağı iddia edilmektedir.²⁰

Hayvan yemlerine katılan antibiyotikler de muhtemel risklerinden ötürü öteden beri tartışılan konulardan birisi olmuştur. Antibiyotikler, hayvanları hastalıklardan koruma ve tedavi etme amacıyla olduğu kadar, hayvanların daha hızlı büyümesini sağlama amacıyla da kullanılmaktadır. Yapılan bir araştırma, 1999 yılında Avrupa Birliği’nde insanların 8,5 ton antibiyotik tüketmesine karşılık çiftlik hayvanlarının 47 bin ton antibiyotik tükettiğini ortaya koymuştur. Fakat uzmanlar, kullanılan antibiyotiklerin hayvanları mikroorganizmalara karşı dirençli hale getireceğini, hastalıklara karşı mücadeleyi zorlaştıracağını, bunların hayvansal gıdalar yoluyla insanlara da geçerek onların sağlığını tehdit edeceğini ve karsinjenik ve mutajenik özellikleri olduğunu ifade etmektedirler. Mesela salmonella hastalığının 1979 yılında insanlarda görülme sıklığı % 0,6 iken, bu oran 1996 yılında % 34’e çıkmıştır. Salmonella’nın yanı sıra Campylobacteria ve E.coli’de de gözlenen artış, bu hastalıkların antibiyotik tedavilerine karşı direnç göstermelerine bağlanmış ve antibiyotiklerin yasaklanması gündeme

¹⁸ Abdullah Çağlar - Muhammed Yusuf Çağlar, “Süt ve Süt Ürünleri”, *Uluslararası 2. Helâl ve Sağlıklı Gıda Kongresi Bildiri Kitapçığı* (Konya: Aybil Yayınları, 2013), 29-30

¹⁹ H. İlknur Tuncer, “Karma Yemlerde Kullanımı Yasaklanan Hormon, Antibiyotik, Antioksidiyal ve İlaçlar”, *Lalahan Hayvancılık Araştırma Enstitüsü Dergisi* 47/1 (2007): 1.

²⁰ Huriye Arıman - N. Mevlüt Aras, “Hormon veya Hormon Etkisine Sahip Yem Katkı Maddelerinin Balık Yetiştiriciliğinde Kullanımı”, *E. Ü. Su Ürünleri Dergisi* 19/3-4 (2002): 545-553.

gelmiştir. Bu gelişmeler neticesinde birçok Batı ülkesi bunları yasaklamış, azaltmış veya kullanım alanlarını sınırlandırmıştır.²¹

İnsan sağlığını tehdit eden maddelerden bir diğeri de yemlere katılan hormonlardır. Özellikle sanayileşmiş ülkelerin çiftlik hayvanlarında et ve süt verimini artırma adına hayvan yemlerine hormon kattıkları ileri sürülmektedir. Hormonların doğal olarak elde edilmeleri çok zor ve pahalı olduğundan, bunlar yerine sentetik olarak elde edilen benzeri maddelerin kullanıldığı ifade edilmektedir. Ne var ki alınan hormon miktarı ne kadar az olursa olsun, vücuttaki hormonal dengeyi olumsuz yönde etkilemekte, sağlığa zarar vermekte, karsinogenik ve mutajenik bir kısım etkileri olmaktadır.²²

Her ne kadar yemlere katılacak katkı maddeleri ve hayvansal kökenli yemlerle ilgili ülkemizde ve Avrupa Birliği'nde bir kısım kısıtlama ve yasaklamalar getirilmiş olsa da konunun uzmanlarınca söz konusu hammaddelerin ithalatında ve bunların yemlerde kullanımında yeterli kontrollerin yapılmadığı ifade edilmektedir. Mesela ülkemizde kullanımı yasak olan sistemik etkili bazı antibiyotiklerin, değişik isimler altında veya kaçak yollarla ithal edildiği ve kullanımına devam edildiği söylenmektedir. Aynı şekilde üretici firmaların beyan ettiği içeriklerin doğru olup olmadığının ve normlara uygun yem üretilip üretilmediğinin etkili ve sürekli bir şekilde denetimini yapacak teknik donanıma sahip laboratuvarların olmaması da bu suiistimallere kapı aralamaktadır.²³ Dolayısıyla gerçek bir gözetim sistemi, kalite sigortası veya HACCP gibi kalıntı planı olmadığı sürece, yem katkı maddeleriyle ilgili konulan yasakların yerine getirilmesinin oldukça zor olduğu ifade edilmektedir.²⁴

2. Cellâlenin Hükmü ve Günümüz Açısından Değerlendirmesi

Hz. Peygamber (s.a.s), *Kütüb-ü Sitte*'de yer alan birçok hadiste cellâleyle ilgili çeşitli beyanlarda bulunmuş, bunlardan yola çıkan İslâm hukukçuları da konuyla ilgili açıklamalar yapmış ve farklı görüşler ortaya koymuşlardır. Biz de öncelikle konuyla ilgili başlıca hadisleri verecek,

²¹ Tuncer, "Karma Yemlerde Kullanımı Yasaklanan Hormon, Antibiyotik, Antioksidiyal ve İlaçlar", 3-6.

²² Tuncer, "Karma Yemlerde Kullanımı Yasaklanan Hormon, Antibiyotik, Antioksidiyal ve İlaçlar", 3.

²³ Karabulut v.dğr., "Karma Yem Endüstrisi", 997-1003.

²⁴ Tuncer, "Karma Yemlerde Kullanımı Yasaklanan Hormon, Antibiyotik, Antioksidiyal ve İlaçlar", 3-6.

arkasından mezhep görüşlerini ele alacak, sonrasında da cellâle ile günümüzde yemlerine necis maddeler katılan hayvanların hüküm açısından müşterek noktalarını değerlendireceğiz.

2.1. Konuyla İlgili Hadisler ve Mezhep Görüşleri

İbn Ömer, cellâlenin eti ve sütüyle ilgili Allah Resûlü'nün şu sözünü rivayet etmiştir: *"Allah Resûlü (s.a.s) cellâlenin etini yemeyi ve sütünü içmeyi yasakladı."*²⁵ Amr b. Âs'ın rivayet ettiği başka bir hadiste ise cellâleyle ilgili yasağa ona binme de dâhil edilmiştir: *"Resûlullah, Hayber günü evcil eşek etini, cellâleye binmeyi ve cellâlenin etini yemeyi yasakladı."*²⁶ Elbânî, ilk hadisin sahih olduğunu ifade ederken, ikincisine ise "hasen sahih" hükmünü vermiştir.

Hanefî mezhebinde bir hayvana "cellâle" isminin verilebilmesi için hayvanın hem yediklerinin çoğunun pislikten oluşması hem de etinin kokması ve değişmesi gerekir. Bu açıdan Hanefilere göre arasıra pislik yiyen ama aynı zamanda temiz yemlerle de beslenen ve yedikleri pisliklerin eseri etinde ortaya çıkmayan hayvanlar cellâle olarak isimlendirilmezler. Bu sebeple sokaklarda gezen başıboş bırakılmış tavuğun etinin yenilmesinde bir mahzur görülmemiştir. Zira o, sadece pislik yemez; temiz yemler de yer. Bu itibarla onun eti değişmez ve kokmaz.²⁷

Hanefilerden cellâlenin hükmüne dair haram ve mekruh şeklinde iki farklı görüş gelmiştir. Fakat mezhepte meşhur olan ikinci görüştür. Onun mekruh olmasının sebebi ise pislik yemesi değil, etinin değişmesi ve kokmasıdır. Dolayısıyla necis maddeler yese bile eti kokmayan ve değişmeyen hayvan mekruh değildir. Bununla birlikte Hanefiler necaset yemiş olan tavuğun midesindeki necasetler gidinceye kadar hapsedilmesinin ve bu süre zarfında onun temiz yemlerle beslenmesinin daha faziletli olduğunu ifade etmişlerdir.²⁸

Cellâlenin etinin caiz olmaması hayvanın bizzat kendisiyle ilgili olmayıp, harici bir vasıftan kaynaklandığı için, onun belli bir yere hapsedildikten sonra temiz yemlerle beslenerek tekrar mubah hâle gelmesi mümkündür. İmam Azambu konudabelirli bir süre takdir etmemiş, onun etinin tekrar tayyib hâle gelmesini esas almıştır. Çünkü etteki kokunun

²⁵ Ebû Dâvud, "Et'ime", 24; Tirmizî, "Et'ime", 24; İbn Mâce, "Zebâih", 11.

²⁶ Ebu Dâvud, "Et'ime", 34; Nesâî, "Dahâyâ", 43.

²⁷ Alâeddin Ebû Bekr b. Mes'ud el-Kâsânî, *Bedâiu's-sanâî fî tertîbi's-şerâi'* (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-Arabî, 1982), 5: 39-40; Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Kitâbu'l-mesbûât* (Beyrut: Dâru'l-ma'rife), 11: 255-156.

²⁸ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâî*, 5: 40.

gitmesi için gereken süre her hayvanda aynı değildir.²⁹Bununla birlikte Hanefî mezhebinde devenin kırk, sığırın yirmi, koyunun on, tavuğun da üç gün hapsedilerek temiz yemlerle beslenmesi halinde tekrar helâl olacaklarına dair bir görüş de vardır.³⁰

Şafiîler ise hayvanın yediği necasetin az veya çok olmasına bakmamış, onun terinin, sütünün veya etinin kokmasıyla veya tadının ve renginin bozulmasıyla cellâle olacağını ifade etmişlerdir. Nevevî şöyle demiştir: “Hayvanın yediği necasetin çok olması önemli değildir. Önemli olan koku ve bozulmadır. Eğer hayvanın terinde veya başka bir yerinde necis maddenin kokusu ortaya çıkarsa o, cellâledir.”³¹

Şafiî mezhebine göre cellâlenin etini yemek mekruhtur. Cellâlenin helâl olması için onun bir yere hapsedilmesi ve pis koku gidinceye kadar temiz yemlerle beslenmesi gerekir. İmam Şafiî, bu konuda bir süre takdir etmemiş, kötü vasfın izalesini esas almıştır.³²

Hanbelî mezhebinde ise pis koku ve değişme ölçü olarak alınmamıştır. Hanbelîlere göre bir hayvanın cellâle olması için onun yiyeceğinin çoğunun necis maddelerden oluşması gerekir. Bu itibarla hayvanın yediği az miktardaki pislige itibar edilmemiştir. Hanbelîlere göre cellâlenin etini yemek haramdır. Cellâlenin belli bir süre hapsedilerek temiz gıdalarla beslenmesi neticesinde helâl olacağı hükmü Hanbelîlertarafından da kabul edilmiştir. Bir görüşe göre bu süre bütün hayvanlar için üç gün olarak takdir edilirken; başka bir görüşte kümes hayvanlarının üç, davarların yedi, deve ve ineklerin ise kırk gün hapsedilmeleri gerektiği belirtilmiştir.³³

Mâlikî mezhebinde ise cellâlenin eti helâldir. İmam Mâlik şöyle demiştir: “Şayet cellâleyi mekruh görecek olsaydım, ondan önce leş yiyen kuşların etini yemeyi mekruh görürdüm. Bu açıdan cellâlenin etini yemede

²⁹ Serahsî, *el-Mebsût*, 11: 255-256; Kâsânî, *Bedâiu’s-sanâi*, 5: 40.

³⁰ Fahrudin Osman b. Ali ez-Zeylaî, *Tebyînu’l-hakâik şerhu Kenzi’d-dekâik*(Kâhire: Dâru’l-kütübi’l-İslâmî, 1313), 3: 31; Ali el-Kârî, *Fethu bâbi’l-inâye bi şerhi’n-Nukâye*(Beyrut: Dâru’l-erkâm), 3: 72.

³¹ Ebu Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmu’ şerhu’l-Mühezzeb*(Beyrut: Daru’l-fikr), 9: 28.

³² Muhammed b. İdris eş-Şafiî, *el-Ümm*(Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 1393), 2: 242.

³³ Abdurrahman b. Muhammed b. Kudâme, *el-Mugnî*(Beyrut: Dâru’l-fikr, 1405), 11: 66; Şehabeddin Ahmed b. İdris el-Karâfî, *ez-Zahîra*(Beyrut: Dâru’l-garbi’l-İslâmî, 1994), 4: 104.

bir beis yoktur.”³⁴ İmam Mâlik cellâlenin etini yemede bir beis görmese de bazı Mâlikî fakahası onu mekruh görmüştür.³⁵

İbn Rüşd'e göre cellâlenin hükmünde ihtilâf edilmesinin sebebi, konuyla ilgili nakledilen rivayetlerin farklı yorumlanmasıdır. Ayrıca ona göre cellâlenin etini yemeyi nehyeden hadislerin, “hayvanın yediği necis maddelerin ete dönüşmesiyle temiz hâle geleceği” şeklindeki istihâleyle ilgili genel yaklaşıma muhalif olması da cellâlenin hükmü hakkındaki ihtilâfın bir diğer sebebidir.³⁶

Cellâleyle ilgili yasaklayıcı hadislere rağmen onu mubah veya mekruh gören fakihler; hayvanın aslı mubah olduğu için onun, yediği pisliklerle necis hâle gelmeyeceğini, hayvanın yediği pis maddelerin istihâle neticesinde temiz hâle geleceklerini, hapsedilmesi neticesinde temiz olacağını kabul edilmesinin onun haram olmadığını gösterdiğini ifade etmişlerdir.³⁷ Ayrıca Malikî mezhebine göre En'âm sûresinde zikredilen haramlar arasında, cellâlenin yer almaması da onun caiz olmasının bir başka delilidir.³⁸

Konuyla ilgili hadislerde yer alan nehiy hükmü, cellâlenin sadece etine münhasır kalmayarak sütünü de kapsadığı için, fukaha, etiyle ilgili verdikleri hükmün sütü için de geçerli olduğunu ifade etmişlerdir. Buna göre cellâlenin sütü Hanefî ve Şafiî mezheplerine göre mekruh, Hanbelî mezhebine göre haram, Mâlikîlere göre ise mubahtır. Şafiîler cellâlenin yumurtasının da mekruh olduğunu söylemiş, Hanbelî fakahası ise yumurta ile ilgili Ahmed b. Hanbelî'den caiz ve haram olduğuna dair iki farklı rivayet geldiğini ifade etmişlerdir.³⁹

Cellâlenin etini mubah gören Malikîlerin görüşünü bir kenara bırakacak olursak, bir hayvanın cellâle olmasıyla ilgili diğer üç mezhebin üzerinde durdukları temel kriterler şunlardır; hayvanın pislik yemeyi

³⁴ Abdüsselâm b. Sa'îd et-Tenûhî, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* (Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye), 1: 542; Karâfî, *Zahîra*, 4: 104.

³⁵ Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Abdirrahman el-Mağribî, *Mevâhibü'l-celîl li şerhi Muhtasarı Halil* (Riyad: Dâru âlemi'l-kütüb, 2003), 4: 347.

³⁶ Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid* (Mısır: Mektebetü'l-Medenîyye, 1975), 1: 466.

³⁷ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 11: 66.

³⁸ Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilber, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-maânî ve'l-esânîd* (Müessesetü Kurtuba, 1967), 1: 143; Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1994), 3: 27-28.

³⁹ Zeylâî, *Tebyînü'l-hakâik*, 3: 31; Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl*, 1: 129; 131; Nevevî, *Ravdatu't-tâlibîn ve umdetü'l-müftîn* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405), 3: 278; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 11: 66.

alışkanlık haline getirmesi, yediği pisliklerin onun terine ve sütüne sinmesi, etinin değişmesi ve yiyeceğinin çoğunun necis maddelerden oluşması.

2.2. Değerlendirme

Yukarıda ifade edilen kriterleri esas alarak, karma yem endüstrisinde üretilen ve içine hayvansal kaynaklı hammaddeler katılan yemlerle beslenen hayvanlara baktığımızda, bunların şer'î olarak tarifi yapılmış olan cellâle sınıfına girmesi mümkün görünmemektedir. Zira kanatlılar için üretim yapan farklı yem firmalarından⁴⁰ aldığımız oranlara baktığımızda, yem rasyonlarında yer alan hayvansal girdilerin %3-5 civarında olduğu anlaşılmaktadır.⁴¹ Ülkemizde büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar için üretilen yemlere hayvansal kaynaklı yem katılması yasaklanmıştır.⁴² Bunun serbest olduğu ülkelerde de yemlere katılan et-kemik unu, balık unu veya tavuk unu gibi hammaddeler genel itibarıyla %5 civarındadır. Kaldı ki her ne kadar tavuklar sadece karma yemlerle beslense de büyükbaş ve küçükbaş hayvanların yemlerinin büyük bir kısmını bitkisel kaynaklardan elde edilen kaba yemler oluşturmaktadır.

Buradan da anlaşılacağı üzere günümüz karma yem sanayiinde kanatlıların yanı sıra büyükbaş ve küçükbaş hayvan yemlerinde de hayvansal girdilerin kullanıldığı varsayıldığında, bu girdiler hayvanların beslenmesi içerisinde küçük bir paya sahip olacak ve cellâle için şart koşulan, “yeminin çoğunun necis maddelerden oluşması” şeklindeki şartı karşılamayacaktır. Fakihler, hükmün galibe göre verileceği ilkesinden ve ete tesir etmeyeceği düşüncesinden hareketle az miktarda necaset yiyen hayvanların ise haram olmayacağını söylemişlerdir.⁴³

Meseleye, hayvanın pis kokması ve etinin bozulması açısından bakıldığında da karma yemlerle beslenen hayvanların cellâle kabul edilmesi mümkün değildir. Hayvanlar üzerinde yapılacak basit bir gözlemlerle bunun anlaşılması mümkündür. Zaten hiçbir yem üreticisi böyle bir riski göze almayacağı gibi, hiçbir hayvan yetiştiricisi de yetiştirdiği hayvanların terinin ve etinin pis kokacağını bile bile böyle yemleri hayvanlarına yedirmez.

⁴⁰ Bu firmalar şunlardır: Beybiliç, Erpiliç, Lezita, Keskinoğlu.

⁴¹ Ne var ki bu miktarın maksimum %10'a kadar çıktığı da ifade edilmiştir. (Vural, *Kanatlı Hayvanların Beslenme Şartlarının Fikhî Açından İncelenmesi*, 128)

⁴² “Karma Yemlere Katılması ve Hayvanlara Yedirilmesi Yasak Olan Maddeler Hakkında Tebliğ”, Tebliğ No: 2005/24, erişim 5 Nisan 2019, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/06/20050616-13.htm>.

⁴³ Serahsî, *el-Mebsût*, 11: 255.

Hayvansal yemlerin çok az miktarda hayvana verilmesinin yanı sıra, üretim aşamasında rendering olarak isimlendirilen parçalama, yüksek sıcaklıkta pişirme, soğutma, kurutma ve öğütme gibi aşamalardan geçmesi de onların eserinin hayvan üzerinde ortaya çıkmasına mâni olmaktadır.

Öte yandan fakihlerin çoğununcellâle olarak tanımladıkları hayvanların yedikleri necis maddelerle (dışkı), karma yemlere katılan maddeler (kan, tüy ve kemik gibi hayvan cüzleri) aynı değildir. Biz her ne kadar cellâleyi “pislik veya necaset yiyen hayvan” olarak tanımlasak da buradaki pislik veya necasetten kastedilen çoğunlukla hayvan dışkıdır. Nitekim hadis şarihleri ve dil bilimciler de cellâleyi tanımlarken onun dışkı (الْعَذْرَةُ) yiyen hayvan olduğunu ifade etmişlerdir. Zaten cellâle kelimesiyle aynı kökten gelen أَلْجَلَّةُ kelimesi de hayvan dışkısı demektir. Yine farklı anlamları yanında “celle” fiilinin bir manasında devenin tersini bırakması veya bırakılan tersin alınıp toplanmasıdır. Dolayısıyla cellâle de bu tersleri toplayan hayvan demektir.⁴⁴

Bununla birlikte diğer necis maddelerin de hayvan tersine kıyas edilerek aynı kategoride değerlendirilmesi mümkündür. Serahsî gibi bazı fakihlerin cellâleyi, “leş yemeyi alışkanlık hâline getiren hayvan” şeklinde tanımlamaları da bu görüşü desteklemektedir.⁴⁵ Aynı şekilde cellâle için daha geniş anlamıyla “necis maddeleri kovalayan hayvan” şeklinde tanımlar da yapılmıştır.⁴⁶

Öte yandan Baysa'nın da ifade ettiği üzere cellâle olarak isimlendirilen hayvanlar ile günümüzde hayvansal proteinli yemlerle beslenen hayvanlar arasında fitrî yapıya aykırı şeyleri tüketme açısından benzerlik bulunsa da bu maddelerin tüketimini tercih etme noktasında farklılık bulunmaktadır. Şöyle ki cellâle olan hayvanlar kendi istekleriyle ve düzensiz bir şekilde pislik tüketirken, diğerleri ise sistematik olarak yemlerine eklenen mezbaha atıklarını tüketmeye mecbur bırakılmaktadır.⁴⁷

Günümüzde hayvansal kökenli yem maddeleri yedirilen hayvanlarla, hadislerde etinin yenilmesi yasaklanan cellâle birebir örtüşmese de bu ikisinin arasında bir kısım benzerliklerin ve ortak noktaların söz konusu

⁴⁴ Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Garîbü'l-hadîs*(Bağdad: Matbaatü'l-âni, 1397), 1: 276; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 11: 119.

⁴⁵ Serahsî, *el-Mebsût*, 11: 255.

⁴⁶ Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl*, 3: 229.

⁴⁷ Hüseyin Baysa, “Eti Helâl Olan Hayvanları Hayvansal Proteinlerle Beslemenin Fikhî Boyutu”, *Usûl İslâm Araştırmaları* 30 (2018): 162.

olduğu da bir gerçektir.⁴⁸Zira konuyla ilgili teferruatı bir kenara bırakacak olursak, bu konudaki yasaklayıcı hadisler, hayvanın yediği necis maddelerin onun et ve sütünün hükmünü de değiştirebileceğini göstermektedir. Çünkü Hz. Peygamber, normal şartlarda yenilmesi helâl kılınan deve, sığır ve koyun gibi hayvanların, pislik yemeleri durumunda mahzurlu hâle geleceklerini ifade etmektedir.

Bu itibarla cellâle konusundaki yasak, yemlerinde hayvansal yem maddeleri bulunan hayvanları kapsamasa da konuyla ilgili hadislerin, hayvanların yemlerine dikkat edilmesi ve onlara necis maddeler yedirilmemesi gerektiği noktasında bir ikaz içerdiğinde şüphe yoktur. Belki de bu düşüncelerden hareketle Cezayirli akademisyen Bâhamd Refis, Batı’da ortaya çıkan deli dana hastalığıyla ilgili şu tespitte bulunmuştur: “Eğer Batı, deli dana hastalığı ortaya çıkmadan önce, cellâle hadisleriyle amel etseydi, büyük zararlardan kurtulacak, bu hastalık sebebiyle ölen pek çok insan da kurtulmuş olacaktı.”⁴⁹

3. Hayvanlara Necis Yiyecekler Vermenin ve Bu Hayvanları Tüketmenin Hükmü

Fıkıh kitaplarında ele alınan cellâleyle ilgili hükümlerle, günümüzde içerisinde et-kemik unu gibi maddeler bulunan karma yemlerle beslenen hayvanlar arasındaki en önemli farklılıklardan birisi de “kasıt unsuru”dur. Cellâleyle ilgili yapılan tanımlardan da anlaşılacağı üzere o, pislik kovalayan, necis maddeleri yemeyi alışkanlık hâline getiren hayvanlar için kullanılmaktadır. Dolayısıyla burada, hayvanlara necis madde yedirme gibi bir durum söz konusu değildir. Bununla birlikte fakihler, şer’î olarak necis kabul edilen maddeleri hayvanlara yedirmenin hükmü üzerinde durmuş ve konuyla ilgili mubah, mekruh ve haram olmak üzere muhtelif hükümler vermişlerdir.

3.1. Mezhep Görüşleri

Ünlü Hanefî fakihî Cessas’a göremeyte ile ilgili yasak her türlü yararlanmayı kapsar.Dolayısıyla hiçbir surette ondan faydalanmak caiz

⁴⁸ Adnan Koşum, “Hayvansal Ürünlerin Üretiminde Besleme ve Helâllik”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 22(2013): 14.

⁴⁹ Aide Gânim, “A’yânün muharremetün ve necisetün tütrahu kenemûzec li’l-istihâleti’l-muhtahhirati min manzûrin şer’iyyin”, erişim 23 Şubat 2016, <https://azkahalal.files.wordpress.com/2014/04/i-17-aida-ghanim1.pdf>.

olmaz. Öyle ki meyte köpeklere ve yırtıcı hayvanlara bile yedirilemez. Zira bu da bir çeşit faydalanmadır.⁵⁰

Serahsî'nin hamr ile ilgili açıklamaları da bu istikamettedir. Ona göre Yüce Allah'ın hamr'ı "rics" olarak isimlendirmesi,⁵¹ onun tıpkı meyte, kan ve domuz eti gibi liaynihî necis bir madde ve gayrimütekavvim bir mal olmasını gerektirir. Üstelik Allah, içkiden uzak durulmasını emretmiştir. Dolayısıyla bir Müslüman için onun satılması veya parasının yenilmesi helâl olmadığı gibi, herhangi bir şekilde ondan yararlanılması da caiz değildir. Serahsî buradan hareketle hayvanlara içki içirilmesinin de mekruh olduğunu söylemiştir.⁵²

Aynı şekilde İbn Nüceym'e göre içine necaset düşen ve vasfı değişen bir sudan hiçbir şekilde istifade edilmesi caiz değildir. İnsanlar bu suyu kullanamayacağı gibi, bu su hayvanlara da verilemez. Fakat necaset suyun renk, tat ve koku vasıflarını değiştirmezse onun hayvanlara verilmesinde bir mahzur yoktur.⁵³

Hanefiler her ne kadar haram kılınan ve "ayn"ı necis olan maddelerin hayvanlara verilmesini caiz görmeseler de bu tür hayvanların etini yemede bir mahzur görmemişlerdir. Yani onlara göre hayvanlara necis bir yem yedirmenin hükmüyle bu hayvanların etini yemenin hükmü birbirinden farklıdır. Dolayısıyla domuz sütüyle beslenen bir oğlak veya kuzunun etini yemekte bir mahzur yoktur. Çünkü hayvanın içtiği bu süt onun midesine ulaşmakla müstehlek hâle geleceği için, hayvanın etinde ondan bir eser kalmayacak ve et değişikliğe uğramayacaktır.⁵⁴ Aynı şekilde Hanefiler içki içirilen bir koyunun et ve sütünü de mekruh görmemişlerdir. Zira içkiistihaleye uğrayarak ete dönüşeceği için ette içkiden bir eser kalmayacaktır. Bununla birlikte eğer hayvana içirilen içki onun kokusuna etki edecek ölçüde çok olursa, bu takdirde onun yenilmesinin mekruh olacağı ifade edilmiştir.⁵⁵ Görünen o ki cellâle meselesinde de geçtiği üzere Hanefilere göre hükmün belirlenmesinde asıl olan, necasetin hayvanın etinde zahir olup olmaması ve hayvanın etini değiştirip değiştirmemesidir.

⁵⁰ Cessâs, *Ahkâmu'l-Ku'ân*, 1: 130.

⁵¹ el-Mâide 5/90.

⁵² Serahsî, *el-Mebsût*, 24: 24-25.

⁵³ Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed, *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*(Dâru'l-kütübi'l-İslâmî), 1: 101.

⁵⁴ Serahsî, *el-Mebsût*, 11: 255.

⁵⁵ İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, 8: 250; Serahsî, *el-Mebsût*, 24: 28.

Şafiîler hayvanlara verilen yemin necis veya müteneccis⁵⁶ olmasını farklı değerlendirmişlerdir. İmam Nevevî, necis bir suyla yapılmış hamurun koyun, deve ve sığır gibi hayvanlara verilmesinin caiz olduğunu ifade etmekle birlikte, bizatihî necis olan maddelerin eti yenilen hayvanlara yedirilmesinin mekruh olduğunu ifade etmiştir.⁵⁷ Dolayısıyla Şafiîlere göre köpek sütüyle yetiştirilen bir kuzu, cellâle hükmünde olup, onun etini yemek mekruhtur.⁵⁸ Nevevî, başka bir yerde konuyla ilgili şöyle demiştir: “Şayet koyun haram bir yemle beslenir veya haram otları yerse, onun süt ve eti haram olmaz. Çünkü et ve süt, bizatihi yenilen haram yemin kendisi gibi değildir. Fakat takvaya uygun olan onun terk edilmesidir.”⁵⁹

Kurtubî, konuyla ilgili İmam Mâlik'in görüşünü şu ifadeleriyle nakletmiştir: Âlimler meyteden veya herhangi bir necis maddeden faydalanmanın caiz olup olmadığı hakkında ihtilâf etmişlerdir. Aynı şekilde konuyla ilgili İmam Mâlik'ten nakledilen görüşler de muhtelifdir. Bir rivayette ondan, ‘Meyteden faydalanmak caizdir.’ şeklinde bir görüş nakledilirken, başka bir seferinde onun şu görüşü zikredilmiştir: Bunların tamamı haram kılınmıştır. Meyteden veya diğer necis maddelerden hiçbir şekilde faydalanmak caiz değildir. Hatta necis suyla ekinlerin sulanması ve onun hayvanlara içirilmesi de caiz değildir. Aynı şekilde necis maddeler hayvanlara da yedirilemez. Meytenin köpeklere ve yırtıcı hayvanlara yedirilmesi de caiz değildir. Fakat onlar kendileri bunu yemeye kalkarlarsa buna engel olunmaz.⁶⁰

Ayrıca Kurtubî İmam Mâlik'in şu ifadelerine yer vermiştir: “Kullanılması caiz olmayan yiyecek ve içecekleri develere, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlara vermek caizdir. Çünkü onlar hakkında mükellefiyet söz konusu değildir.”⁶¹ Fakat İbn Abdilber, “Eti yenilmeyenlerden olduğu takdirde, necis yiyecekleri hayvanlara yem olarak vermek caizdir.”

⁵⁶ Aslı itibarıyla temiz olduğu hâlde daha sonra necis hâle gelen maddeye denir.

⁵⁷ Nevevî, *el-Mecmû'*, 9: 20.

⁵⁸ Abdülkerim b. Muhammed b. Abdülkerim er-Rafiî, *el-Azîz şerhu'l-vecîz*(Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997), 12: 153; Nevevî, *Ravdatü't-tâlibîn*, 3: 279.

⁵⁹ Nevevî, *el-Mecmu*, 9: 343.

⁶⁰ Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Camiu li ahkâmi'l-Kur'ân*(Kâhire: Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye, 1964), 2: 218.

⁶¹ Kurtubî, *el-Cami'*, 10: 47.

şeklindeki ifadeleriyle mubahlık hükmünü sadece eti yenilmeyen hayvanlara hasretmiştir.⁶²

Hanbelîler, kısa süre içerisinde kesilmesi veya sağılması düşünülmemeyen hayvanlara necis olan yem maddelerinin verilmesinde bir mahzur görmemişlerdir. Ne var ki Ahmed b. Hanbel'den eti yenilen hayvanları necis yemlerle beslemenin haram olduğu ve bunun eti yenilmeyen hayvanlarda olduğu gibi mutlak olarak caiz olduğu şeklinde iki farklı görüş nakledilmiştir.⁶³

Ahmed b. Hanbel'e, bir fırıncının, kendisiyle ekmek hamurunu yoğurduğu suyun içine fare düştüğünü görmesi durumunda ne yapması gerektiği sorulduğunda o, şöyle cevap vermiştir: "Bu ekmeği kimseye satmaz. Sattıklarını geri alır. Sahibini bilemezse, onun parasını tasadduk eder. Bu ekmeği eti yenilmeyen hayvanlara verir; fakat eti yenilen hayvanlara veremez. Ancak bu hayvanların üç gün içinde kesilmeleri söz konusu değilse, o zaman verebilir."⁶⁴

Ahmed b. Hanbel, suya bırakılan meyte ve hayvan dışkısı gibi necis maddeler yoluyla balık avlanılmasının da caiz olmadığını ifade etmiştir. Çünkü bu durumda söz konusu necaset balıklar tarafından yenilecek ve bu balıklar da insanlar tarafından tüketilecektir.⁶⁵

Hayvanlara necis olan yemlerin verilmesinin caiz olduğuna kail olan fakihler şu hadisi delil getirmişlerdir: "İnsanlar Rasûlullah'ın beraberinde Semûd arazîsi olan el-Hıcr'a inip konakladılar. Ardından oranın kuyusundan su aldılar ve bununla hamur yoğurdular. Rasûlullah onlara, oranın kuyusundan aldıkları suyu dökmelerini, o su ile yoğurulan hamuru da develere yedirmelerini emretti."⁶⁶Bununla birlikte Hz. Peygamber'in, kuyunun suyu necis olduğu için değil de bu kuyudan su çekilmesiyle ilgili yasağın çiğnenmesine bir ceza olarak böyle bir emir verdiği ifade edilmiştir.⁶⁷

⁶² Yusuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilber, *el-Kâfî fî fikhi ehli'l-Medîne*(Rıyâd: Mektebetü'r-rıyâdi'l-hadîse, 1980), 1: 440.

⁶³ Ali b. Süleyman el-Merdâvî, *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hılâf*(Dâru ihyâi türâsi'l-Arabî), 10: 367.

⁶⁴ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 9: 429.

⁶⁵ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 9: 387.

⁶⁶ Buharî, "Enbiyâ", 19; Müslim, "Zühd", 40.

⁶⁷ İbrahim b. Abdissamet b. Beşîr et-Tenûhî, *et-Tenbih alâ mebdâii't-tevcîh*(Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2007), 1: 293.

Meyte hakkında rivayet edilen şu hadis de onların delillerinden bir diğeridir: Resûl-i Ekrem ölmüş bir koyun gördüğünde, *“Bunun derisini alıp tabaklayarak (sonra da ondan) istifade etseydiniz ya?”* demiş, oradakiler bunun bir leş olduğunu söylediklerinde ise şöyle buyurmuştur: *“İyi bilinmelidir ki sadece onun yenmesi haramdır.”*⁶⁸

Hanefiler başta olmak üzere necisü'l-ayn olan maddelerden hiçbir şekilde faydalanmayı caiz görmeyen fakihler ise, *“Size şunlar haram kılındı: Leş, kan, domuz eti, Allah’tan başkasının adına kesilen hayvan.”*⁶⁹ âyetinin hiçbir tahsis olmaksızın âmm bir lafızla gelmesini delil getirmişlerdir. Konuyla ilgili Resûl-i Ekrem’in şu hadisleri de onların delilleri arasındadır: *“Ne derisi ne de sinirleri, meytenin hiçbir parçasından faydalanmayın.”*⁷⁰

3.2. Modern Görüşler

Genel itibarıyla günümüz araştırmacıları da domuz, kan ve meyte gibi bizatihi necis olan maddelerin hayvanlara verilmesini caiz görmemişlerdir. Celâl Yeniçeri, *“Hayvanlar için haramlık söz konusu olamaz ve onlar istedikleri şeyleri zaten yiyip içerler. Ancak insan için yeme-içme, kazanma, üretim ve bazı ilişkiler bakımından haram söz konusu olur. Eğer hayvanlar için haram bir nesneden yem-mama üretiliyorsa bunun haramlığı hayvan bakımından değil insan bakımından olur ve tartışılır. Bizim kendimize haram türden bu gibi yemleri üretmemiz ve onları mal olarak sahiplenmemiz haramsa onlarla hayvanlarımızı beslememiz de haram olacaktır.”* sözleriyle haram/necis maddelerin hayvanlara verilmesini caiz görmemiş ve konuyla ilgili olarak, *“Bizzat ayn maddesi olarak haram olan bir nesne, bir üretimin de hammaddesi yapılamaz.”* şeklinde bir kaide tespitinde bulunmuştur.⁷¹

Konuyla ilgili değerlendirmede bulunan Faruk Beşer’in, *“Şer’an temiz ve helâl olmayan bir şey yem olarak hayvanlara da verilemez. O halde haram maddeler içeren yemlerle beslenen hayvanların; tavukların, balıkların etlerinin yenmesi haram olmasa bile, tayyib bir helal/helalen tayyiba da olmazlar. Helaldir, çünkü bu yemler onları yiyen hayvanlarda istihale/dönüşüm yaşamıştır, tayyib değildir, çünkü bu hayvanlar haramla*

⁶⁸ Buharî, “Zekât”, 61; Müslim, “Hayz”, 101.

⁶⁹ el-Mâide 5/3.

⁷⁰ Ebû Dâvud, “Libâs”, 40; Tirmizî, “Libâs”, 7; Nesâî, “Atîra”, 4; İbn Mâce, “Libâs”, 26.

⁷¹ Celal Yeniçeri, *VI. İslâm Hukuku Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve İslâm Fıkhi Açısından Helâl Gıda Sempozyumu* (Bursa: Emin Yayınları, 2009), 143-146.

beslenmiştir, doğallıklarına müdahale edilmiştir.”⁷² sözleriyle, Adnan Koşum’un, “Meyte ve habâis hakkındaki naslar da göz önünde bulundurulduğunda, hayvanlara bu tür fıkhen necis kabul edilen yemleri bilerek yedirmenin caiz olmayacağı söylenebilir. Üreticiler tarafından bu tür yemler ve bunların haricinde kan, ölü hayvan eti ve hayvansal atıkların kasten yedirildiği hayvanların etlerinin ve onlardan elde edilen ürünlerin de sakıncalı olduklarını söylemek zor değildir.” şeklindeki yaklaşımları da aynı istikamettedir.⁷³

Konuyla ilgili çalışma yapan Hüseyin Baysa ise cumhur-u fukahanın hayvanlara necis şeyler yedirilmesini caiz görmediğini belirtmiş, bunu caiz gören görüşlerle ilgili olarak da, “O dönemin şartlarında hayvanları necis şeylere karşı tamamen korumak oldukça zordu.” sözleriyle meselenin zaruret ve meşakkatle ilgili olduğuna işaret etmiştir. Ayrıca Baysa, necis şeyleri hayvanlara yedirmenin caiz olduğunu düşünen günümüz araştırmacılarının dayanmış olduğu delilleri tek tek değerlendirerek bunların doğru olmadığını ortaya koymuş ve eti yenilen hayvanları temiz yemlerle beslemenin esas olduğunu ifade etmiştir.⁷⁴

3.3. Değerlendirme

Bütün bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere bütün mezhepler bizzat kendisi necis olan yiyecek maddelerinden herhangi bir şekilde faydalanmayı caiz görmemiş ve bunların eti yenen hayvanlara verilmesinin haram olduğunu söylemişlerdir. Fakat genelde aslı itibarıyla temiz olan fakat kendisine az miktarda necaset bulaşan/karışan (müteneccis) maddelerin hayvanlara verilmesinde bir mahzur görülmemiştir.

Buradan yola çıkarak günümüzdeki yemlerin de necis olan hayvansal hammaddelerin (kan, domuz, meyte) katılması sebebiyle sonradan müteneccis hâle geldiği, fakat bunların içinde yer alan necis maddelerin miktarının oldukça az olduğu, dolayısıyla söz konusu yemleri hayvanlara vermenin mubah olduğu akla gelebilir. Fakat böyle bir kıyas doğru değildir. Zira fukahanın üzerinde durduğu meselelerle günümüzdeki uygulamalar arasında oldukça ciddi farklılıklar vardır. En başta ifade etmek gerekirse necis suyla yoğrulan hamurun veya içine necaset düşmüş suyun hayvanlara

⁷² Faruk Beşer, “Gıdalarda Helâl Haram Ölçüleri (3)”, erişim 26 Ocak 2016, http://www.yenisafak.com/yazarlar/faruk_beser/gidalarda-helal-haram-olculeri-3-2024811.

⁷³ Koşum, “Hayvansal Ürünlerin Üretiminde Besleme ve Helâllik”, 17.

⁷⁴ Baysa, “Eti Helâl Olan Hayvanları Hayvansal Proteinlerle Beslemenin Fikhî Boyutu”, 167-173.

verilmesi gibi hadiseler oldukça nadir gerçekleşir. Yem üretiminde ise bu durum süreklilik arz etmektedir. Her ne kadar rasyona katılan necis maddenin oranı düşük olsa da, üretilen yem miktarı ve süresi açısından meseleye bakıldığında, tonlarca necasetin ticaret ve hammadde olarak kullanımı karşımıza çıkacaktır ki fakihlerin verdikleri misaller üzerinden bunu tecviz etmek mümkün değildir. Üstelik fakihler, bu gibi hâdiselerin meydana gelmesinden kaçınmak zor olduğu için, umum-ı belva, hâcet ve zaruret ilkesine dayanmışlardır. Yemlere necis maddelerin katılması ise tamamen ihtiyarî bir fiildir.⁷⁵

Necisü'l-ayn olan yiyecek maddelerinin başında domuz gelir. Cumhuriyetinden yola çıkarak,⁷⁶ domuzun liaynihi haram/necis olduğunu söylemiş ve bu hükmü, etinin yanı sıra diğer parçalarına da teşmil etmişlerdir.⁷⁷ Dolayısıyla domuzun herhangi bir parçasını yemek haram olduğu gibi onun parçalarından herhangi bir şekilde faydalanmak da haramdır. İbn Rüşd, İbn Hazm ve Râzî gibi âlimler bu konuda icma olduğunu belirtmişlerdir.⁷⁸ Ayet-i kerimelerde domuzla birlikte haram olduğu bildirilen meyte ve kan da fakihler tarafından liaynihi necis kabul edilmiştir.⁷⁹ Fıkıh kitaplarında necis kabul edilen maddelerle ilgili geniş açıklamalar ve ihtilâflar bulunsa da doğrudan konumuzla ilgili olmadığı için bunlara girmiyoruz.

Konuyla ilgili yukarıda geçen delillerin yanı sıra sahabe döneminde yaşana şu hâdise de haram kılınan maddelerden farklı yollarla faydalanmanın caiz olmadığını göstermektedir. Resûl-i Ekrem, murdar hayvan ve şarabın yasaklandığını bildirdiğinde bazı sahabiler: *“Ya Resûlallah ölü hayvanların yağıyla gemiler yağlanır, onlar kandillerde kullanılır. Biz de bu amaçla yağını kullanamaz mıyız?”* demişler ancak Allah Resûlü bunun haram olduğunu ifade etmiş ve sonra da şöyle buyurmuştur: *“Allah*

⁷⁵ Hayriye bint-i Ömer b. Musa, *Eğziyetü'l-hayavâni'l-me'kûl âsâruhâ ve ahkâmuhâ dirâseten te'sîliyyeten fi'l-fıkhî'l-İslâmî*, (Doktora Tezi, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 2006), 205-208.

⁷⁶ el-En'âm 6/145.

⁷⁷ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâî*, 1: 63; Serahsî, *el-Mebsût*, 1: 48; Nevevî, *el-Mecmu'*, 2: 568.

⁷⁸ İbn Hazm, *Merâtibu'l-icmâ fi'l-ibâdât ve'l-muâmelât ve'l-îtikâd*(Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye), 149; . Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Razî, *Mefâtihu'l-gayb*(Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2000), 5: 191; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 1: 384.

⁷⁹ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâî*, 1: 79, 160; Nevevî, *el-Mecmu'*, 2: 571; Şemsüddin Hatib Muhammed b. Ahmed eş-Şirbinî, *Muğni'l-muhtâc ila ma'rifeti meâni elfazi'l-Minhâc*(Beyrut: Dâru'l-fıkr), 1: 78; İbn Kudâme, *el-Muğni*, 1: 84; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 1: 75.

*Yahudilere lânet etsin. Allah onlara iç yağını haram kıldığında onlar bunu erittiler, sonra sattılar ve ardından da bunun parasını yediler.*⁸⁰

Aynı şekilde Ebû Dâvud'da yer alan şu hadis de domuz ve meyteden elde edilecek gelir ve menfaatin yasaklandığını göstermektedir: *"Şüphesiz Allah içkiyi ve onun parasını, meyteyi ve onun parasını, domuzu ve onun parasını haram kılmıştır."*⁸¹

Meyte, kan, domuz ve şarabı mutlak olarak yasaklayıcı âyetlerin yanı sıra konuyla ilgili yukarıdaki hadisler de mü'minleri bu maddelerden hiçbir şekilde faydalanmama noktasında ikaz etmektedir. Esasen bunların "ayn" maddeleri itibarıyla şer'an necis kabul edilmelerinin bir sebebi de mü'minleri bunlardan uzak tutmaktır. Bu sebeple de günümüzün iktisadî hayatına hâkim olan kapitalist düşünce her ne kadar kârı maksimize, maliyeti ise minimize etme adına başvurduğu yol ve yöntemlerle meşru sınırları zorlasa da üretim ve ticaretlerini İslâmî kurallara göre yapmak isteyen üreticilerin İslâm'ın haram kıldığı ve necis kabul ettiği söz konusu maddelerden uzak durmaları ve bunları yem üretiminde hammadde olarak kullanmamaları ihtiyata en uygun davranış olacaktır.

4. Konunun Hayvan Sağlığı ve Fıtratı Açısından Değerlendirilmesi

Hayvanların, hayvansal kökenli yemlerle beslenmesiyle ilgili üzerinde durulması gereken meselelerden bir diğeri de yetiştirilen hayvanın beslenme biçimi ve fıtrî özellikleridir. Çünkü buna riayet edilmemesi, hayvan sağlığını riske atacaktır ve bir kısım zararların ortaya çıkmasına sebep olacaktır. Farklı bir ifadeyle, hayvana verilen yemin içerisinde yer alan maddelerin temizlik ve necisliği önemli olduğu gibi, söz konusu yemin hayvanın tabiî besin kaynakları arasında yer alıp almaması da fikhî ahkâm açısından önem taşımaktadır. Fakat konunun daha iyi anlaşılması adına öncelikle İslâm'ın hayvan haklarıyla ilgili ortaya koyduğu hükümleri arz etmek istiyoruz.

Kur'ân-ı Kerim, birçok âyet-i kerimede ibret almamız, üzerimizdeki nimetlerin farkına varmamız, şükretmemiz ve helâl-haram olanlarını bilmemiz gibi değişik vesilelerle hayvanlardan bahsetmiştir. Özellikle En'âm sûresinde yer alan şu âyet dikkat çekicidir: *"Yeryüzünde yürüyen hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki, (onlar da) sizin gibi birer ümmet olmasınlar."*⁸² Kurtubî, söz konusu âyetin tefsirini yaparken, Allah'ın

⁸⁰ Buharî, "Büyû", 111; Müslim, "Müsâkât", 71.

⁸¹ Ebû Dâvud, "İcâre", 64.

⁸² el-En'âm 7/38.

hayvanları da tıpkı insanlar gibi farklı topluluklar hâlinde yarattığını, onların her türlü rızkını tekeffül ettiğini, onlara zulmedilmemesi ve onlarla ilgili emredilen hususların çiğnenmemesi gerektiğini ifade etmiştir.⁸³

Aynı şekilde Hz. Peygamber de konuyla ilgili birçok hadisinde, hayvanlara iyi davranılması, onlara eziyet edilmemesi, taşıyamayacakları yükün yüklenmemesi, onların aç ve susuz bırakılmaması ve yiyeceklerinin en güzel şekilde temin edilmesi gibi meselelerle ilgili mü'minleri hayvan haklarına riayet etmeye çağırmıştır. Meselâ Allah Resûlü, bindiği devenin ağır hareket etmesi karşısında onu dürtmeye başlayan Hz. Âişe'ye hitaben, بِالرَّفْقِ عَلَيْكَ buyurarak, ona hayvana yumuşak davranmasını emretmiştir.⁸⁴ Hz. Peygamber, karnı sırtına yapışmış bir deve gördüğünde ise mü'minleri şu sözleriyle ikaz etmiştir: *"Bu dilsiz hayvanlar hakkında Allah'tan korkunuz. Elverişli hallerinde onlara bininiz ve elverişli hallerinde onları yiyiniz."*⁸⁵

Ahmed b. Hanbel'in rivayet ettiği şu hadiste ise Nebiyy-i Ekrem, sahabilerden birisine sahip olduğu deve sürüsüyle ilgili şu tavsiyede bulunmuştur: *"Ailenin yanına döndüğün zaman onlara develeri güzel yemlemelerini ve sağarken hayvanların memelerini yarmamaları için tırnaklarını kesmelerini emret."*⁸⁶ Hayvanların doyurulmasıyla ilgili ikazın yer aldığı diğer bir hadis ise şu şekildedir: *"Verimli yerde yolculuk yaptığınız zaman develere o yerden nasiplerini verin! (Yani hayvanların karınlarını iyice doyurun!) Çorak yerde yolculuk yaptığınız zaman ise orada yürüyüşü süratlendirin! (Böylece bir an önce hayvanların daha rahat yemlenebileceği bir yere ulaşın!)"*⁸⁷

Allah Resûlü'nün, bir kediyi açlıktan ölünceye kadar hapseden bir kadının bu yüzden cehenneme girdiğini⁸⁸ ve yine susuzluktan toprağı yalayan bir köpeğe ayakkabısıyla kuyudan çıkardığı suyu içiren bir adamın Allah'ın mağfiretine nail olduğunu haber vermesi⁸⁹ ise İslâm'ın hayvanları yedirip içirmeye ve onlara karşı şefkatli ve merhametli davranmaya ne kadar çok önem verdiğini gösteren iki çarpıcı misaldir.

⁸³ Kurtubî, *el-Câmi'*, 6: 419-420.

⁸⁴ Müslim, "Birr", 79.

⁸⁵ Ebû Dâvud, "Cihâd", 47.

⁸⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25: 323; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8: 25.

⁸⁷ Müslim, "İmâre", 178; Tirmizî, "Edeb", 75.

⁸⁸ Buhârî, "Müsâkât", 10.

⁸⁹ Buhârî, "Müsâkât", 10.

Konumuz açısından bütün bu hadislerle baktığımızda şu neticeye ulaşabiliriz: Müslümanlar, hayvanların gıdalarına özen göstermekle mükelleftirler. Dolayısıyla hayvanlara kısa veya uzun vadede zararı dokunacak yemleri veremezler. Hiç şüphesiz bunu sağlamanın en önemli yollarından birisi, hayvan beslemede onların anatomik yapılarına ve metabolizmalarına uygun olan yemlerin kullanılmasıdır. Yani yem rasyonlarının belirlenmesinde tek hedef hayvanların et ve süt verimini arttırmak olmamalı, öncelikle hayvan sağlığı düşünülmeli, hayvanların tabii besin kaynaklarının dışında kalan yemler rasyonlara eklenmemeli ve eğer kullanılması düşünüüyorsa risk içermeyen yem katkı maddeleri tercih edilmelidir.

Baysa'nın şu değerlendirmeleri konuyu özetlemektedir: "Ruminantlar (geviş getiren hayvanlar), işlenmemiş hayvansal atıkları tüketebilecek özelliğe sahip değildir. Söz konusu atıklar ancak çeşitli işlemlerden geçirildikten sonra, sadece düşük oranda yemlerine katılınca ruminantlar tarafından tüketilmesi mümkün hale gelmektedir. Bu durum, ruminantların hayvansal yan ürünleri tüketmeye aslen yabancı olduğunu, onları bu tür yemlerle beslemeye zorlamanın doğal beslenme yöntemlerine yönelik bir müdahale olduğunu göstermektedir. Bu müdahalenin, hayvanların protein ihtiyacını karşılamak amacıyla yapıldığını söylemek, bunu meşrulaştırmak için yeterli bir gerekçe olarak görünmemektedir. Zira diğer hayvanların aksine ruminantların protein ihtiyacı, ön midelerindeki mikrobiyel aktivite ile sağlanmaktadır."⁹⁰

Yüce Allah, "O, yarattığı her şeyi en mükemmel şekilde yapandır."⁹¹ âyetiyle yeryüzünde bulunan canlı cansız bütün varlıkların en mükemmel, en muhkem ve en güzel bir surette yaratıldıklarını beyan buyurmuştur. Fakat varlıkların sahip olduğu bu güzelliklerin devam etmesi, her bir varlığın sahip olduğu tabiatın ve hususiyetlerin korunmasına ve devam ettirilmesine bağlıdır. Nitekim insanların sorumsuzlukları ve su-i istimleri yüzünden yeryüzünde birçok bozulmanın ortaya çıktığı bir gerçektir.⁹² Bunun önüne geçilmesinin yolu ise Allah'ın yaratmış olduğu fitrat kanunlarına riayet

⁹⁰Baysa, "Eti Helâl Olan Hayvanları Hayvansal Proteinlerle Beslemenin Fikhî Boyutu", 178. Baysa, kümes hayvanlarının anatomik yapıları ve metabolizmalarının da taneli bitkisel yemlerle uyumlu olduğunu,geviş getiren hayvanlarda olduğu gibi bu hayvanların da hayvansal katkılı yemleri tüketebilecek biyolojik donanıma sahip olmadıklarını, dolayısıyla mezbaaha atıklarını bu hayvanlara yedirmeye çalışmanın, esasında bu hayvanları tüketemedikleri şeyleri yemeye zorlamak olduğunu ifade etmiştir. (s. 182)

⁹¹es-Secde 32/7.

⁹²er-Rûm, 30/41.

edilmesidir. Aynı husus hayvanlar âlemi için de geçerlidir. Dolayısıyla metabolizmaları bitkisel yemlerle beslenecek şekilde yaratılan hayvanları hayvansal yemlerle beslemek Kur'ân'da yasaklanan "fitrata müdahale"nin⁹³ ayrı bir boyutunu oluşturacağı için İslâm açısından mahzurlu olacaktır.

5. Konunun Helâl ve Haram Kılınan Hayvanların Özellikleri Açısından Değerlendirilmesi

Yenilmesi mubah olan veya yasaklanan hayvanların, niçin helâl ve haram kılındıklarının anlaşılması karma yemlerle ilgili sağlıklı fikhî değerlendirmeler yapılabilmesine yardımcı olacaktır. Kur'ân-ı Kerim'de, behimetü'l-en'âm'ın (sığır, deve, koyun ve keçi) helâl;⁹⁴ meyte, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesilen hayvanın ise haram olduğu ifade edilmiştir.⁹⁵ Sünnet'te ise eşeğin yanı sıra⁹⁶ yırtıcı kuşlar (pençesi olanları) ve yırtıcı hayvanlar (köpek dişi olanlar) da haram kılınmıştır.⁹⁷

Genel itibarıyla haramlar alanında taabbudîlik hâkimdir. Dolayısıyla domuz etinin, kanın, eşeğin ve yırtıcı hayvanların haram kılınmasının asıl sebebi emr-i ilâhidir. Dolayısıyla söz konusu hayvanların etleri hangi muameleye tâbi tutulursa tutulsun, onlarla ilgili haramlık hükmü değişmez. Bununla birlikte elbette bir kısım hayvanların helâl, bir kısım hayvanların ise haram kılınmasının altında kulların faydasına bakan bir kısım hikmetler vardır. Ayrıca fakihler haramların sınırını belirleme adına haramlık hükmünün kendisine bağlanacağı bir kısım zahîrî illetler belirleme yoluna da gitmişlerdir.

Hiç şüphesiz küçükbaş ve büyükbaş hayvanların helâl kılınmalarına karşılık; yırtıcı hayvanların haram kılınmalarında, söz konusu hayvanların beslenme biçimleri etkili olmuştur. Hz. Peygamber'in haram kılınan hayvanları, "pençesi olanlar" ve "köpek dişi bulunanlar" şeklinde vasıflandırması da bu hayvanların haramlığının altında yatan illete işaret etmektedir. Zira usûl-i fıkha göre hükmün münasip bir vasfa bağlanması, bu vasfın illet olduğunu gösterir.⁹⁸ Yırtıcı kuşlarda bulunan pençe ile yırtıcı hayvanlarda yer alan köpek dişinin fonksiyonu ise diğer hayvanları avlamak ve yemektir. Yani bu hayvanlarda bulunan her iki organ da onların beslenme

⁹³ en-Nisâ, 4/119.

⁹⁴ el-Mâide 5/1; el-Mü'min 40/79.

⁹⁵ el-Bakara 2/173; el-Mâide 5/3; el-En'âm 6/145; en-Nahl 16/115.

⁹⁶ Buharî, "Zebâih", 27; "Megâzi", 36; Müslim, "Zebâih", 36; "Sayd", 35.

⁹⁷ Buharî, "Zebâih", 29; Müslim, "Sayd", 13, 15.

⁹⁸ Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Mahsûl* (Müessesetü'r-risâle, 1997), 2: 110.

aracıdır. Dolayısıyla Hz. Peygamber söz konusu ifadeleriyle yırtıcı kuşların ve yırtıcı hayvanların haram kılınmalarının altında yatan illete dikkat çekmektedir ki o da bu hayvanların et yemeleri ve etle beslenmeleridir. Nitekim fakihler de yer yer helâl ve haram kılınan hayvanları tespit ederken bu ölçüden hareket etmişlerdir. Meselâ Hanefilere göre alacakarga leş yediği için haram, ekin kargası ise bitkilerle beslendiği için helâldir.⁹⁹

Konuyla ilgili olarak İbn Teymiye de hayvanların ya yırtıcı oldukları ya habis yiyecekler yedikleri ya da varlıkları itibarıyla bizatihi habis oldukları için haram kılındıklarını ifade etmiş ve sonrasında şöyle demiştir: “Hayvanın yiyeceğinin tayyib olması, onun helâl olmasında etkili olduğu gibi hayvanın habis yiyeceklerle beslenmesi de onun haram olmasında müessirdir. Nitekim cellâlenin eti, yumurtası ve sütüyle ilgili gelen hadisler de bunu göstermektedir. Bu hadislerde tayyib hayvanlar sırf habis yiyeceklerle beslendikleri için haram kılınmışlardır.”¹⁰⁰

Öte yandan Kur’ân-ı Kerim, birçok âyette minnet makamında behimetü’l-en’âm’ı zikrettiği gibi,¹⁰¹ bazı âyetlerde aynı makamda mera ve otlaklara da yer vermiştir. Meselâ Nâziat sûresinde şöyle buyrulmuştur: “*Bundan sonra da yeryüzünü döşedi. Ondan da suyunu ve merasını çıkardı.*”¹⁰²

Bazı âyetlerde ise yeryüzündeki bitkilerin ve otlakların insanların ve hayvanların istifade etmesi için yaratıldığı ifade buyrulmuştur. Meselâ Tâhâ sûresinde Yüce Allah, çeşitli bitkilerden çiftler yarattığını ifade ettikten sonra şöyle buyurmuştur: “*(Bunların bir kısmını) siz yiyin, (bir kısmıyla da) hayvanlarınızı otlatın!*”¹⁰³ Benzer bir ayet-i kerime de şu şekildedir: “*Dünya hayatının durumu, gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki, insanların ve hayvanların yiyeceklerinden olan yeryüzü bitkileri o su sayesinde gürleşip birbirine girer.*”¹⁰⁴

Aynı şekilde Yüce Allah, Abese sûresinde gökten indirdiği yağmurla yeryüzünde ekinler, üzümler, yoncalar, zeytinlikler, hurmalar, iri ve sık ağaçlı bahçeler, meyveler ve otlaklar bitirdiğini beyan buyurduktan sonra şu ifadeleriyle bunların yaratılma maksadına dikkat çekmiştir: “*İşte bütün*

⁹⁹ Ali el-Kârî, *Fethu bâbi’l-inâye*, 3: 68.

¹⁰⁰ Takiyyüddin Abdullah b. Ebü’l-Kasım b. Muhammed b. Teymiyye, *el-Mecmû’l-fetâvâ*(Medîne: Mecmeu’l-meliki Fehd, 1995), 21: 586.

¹⁰¹ el-Mâide 5/1; el-Mü’min 40/79; el-En’âm 6/142; el-Hac 22/28.

¹⁰² en-Nâziât 79/30-31.

¹⁰³ Tâhâ 20/54.

¹⁰⁴ Yunus 10/24.

*bunları sizin ve hayvanlarınızın faydalanması için yaptık.*¹⁰⁵Secde sûresinde ise şöyle geçmektedir: *“Kupkuru yerlere suyu ulaştırdığımızı, onunla gerek hayvanlarının gerekse kendilerinin yiyegeldikleri ekini çıkarmakta olduğumuzu görmediler mi?”*¹⁰⁶

Birçok âyette başka hayvanlar değil de hususiyle behimetü'l-en'âm'ın helâl kılındığı bildirilmiştir. Bu hayvanların helâl kılınmasının müessir vasfı ise onların sadece bitkisel yemlerle ve otlaklarla beslenmesidir. Zikri geçen âyetlerde bitkilerin, mera ve otlakların bu hayvanların faydalanması için yaratıldığının beyan buyrulması da bunu desteklemektedir.¹⁰⁷

Yukarıda yer alan âyetlerin de açıkça ifade ettiği üzere Allah, deve, sığır ve davar gibi hayvanlar için fitrî besin kaynakları yaratmıştır. Nitekim son yüzyıla kadar otlardan ve değişik bitkilerden oluşan bu besinler hayvanların yegâne beslenme kaynağını oluşturmuş ve onlar için yeterli gelmiştir. Fakat günümüzde hayvanlara protein yönünden zengin olan hayvansal yemler yedirilmeye başlanmıştır. Her ne kadar bunun hayvanların daha hızlı büyümesi ve daha verimli olması gibi bir kısım faydaları olsa da muhtemel bir kısım riskler içerdiği de muhakkaktır. Nitekim doksanlı yılların sonunda ortaya çıkan ve Avrupa'da birçok ölüme sebep olan deli dana hastalığı bunun en bariz örneklerinden birisidir. Avrupa ülkelerinde yemlere hayvansal yem maddelerinin katılmasının yasaklanması da söz konusu risklerin bilim çevreleri tarafından da kabul edildiğini göstermektedir.¹⁰⁸Bu sebeple tabiatı itibarıyla otçul olan hayvanlara hayvansal proteinlerin yedirilmesi fıkıh açısından da mahzurlu olacaktır.

6. Konunun “Zarar” Açısından Değerlendirilmesi

Hayvan yemleriyle ilgili hükümlerin değerlendirilmesinde esas alınacak ölçülerden birisi de “zarar” ilkesidir. Meselenin daha iyi anlaşılması adına kısaca İslâm'ın zararı ortadan kaldırmaya yönelik ne tür düzenlemeler yaptığına bakalım.

Öncelikle ifade etmek gerekir ki İslâm'ın ortaya koyduğu hükümlerin nasıl maksadı; zaruriyat-ı hamse'nin muhafazasıdır. Bunlar da din, nefis, akıl, nesil ve maldan ibarettir. Bu beş esasa gelecek her türlü zararın defedilmesi, dinî hükümlerin öncelikli maksatlarındandır.

¹⁰⁵ Abese 80/25-32.

¹⁰⁶ es-Secde 32/27.

¹⁰⁷ Hayriye bint-i Ömer, *Eğziyetü'l-hayavâni'l-me'kûl*, 7, 72.

¹⁰⁸ Baysa, “Eti Helâl Olan Hayvanları Hayvansal Proteinlerle Beslemenin Fikhî Boyutu”, 162.

Nitekim Yüce Allah, “Kendinizi öldürmeyin. Allah şüphesiz ki size merhamet eder.”¹⁰⁹ şeklindeki beyanıyla, insanın gerek kendi nefsini gerekse kendisi gibi olanların nefsini öldürmeyi yasaklarken, aynı zamanda insana zarar verecek ve nefsin helak olmasına sebep olacak fiilleri de yasaklamaktadır.¹¹⁰ Aynı şekilde Bakara sûresinde yer alan, “Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın!”¹¹¹ âyetiyle genel bir prensip ortaya konulmuş ve bir şekilde insana zararlı olacak her türlü tehlike ve mefsedetten uzak durulması gerektiği beyan edilmiştir.¹¹² Allah Resûlü’nün, “Zarar yoktur. Zarara zararla karşılık vermek de yoktur.”¹¹³ şeklindeki sözü ise zararın izale edilmesi gerektiğiyle ilgili temel bir fıkıh kaidesi ortaya koymuştur.

Öte yandan zararın önlenmesi dinî hükümlerin öncelikli hedefleri arasında yer aldığı için, bunun nehyedilmesi ve ortaya çıkan zararın izale edilmesiyle ilgili fukaha tarafından da pek çok fıkıh kaidesi ortaya konmuştur. Mecelle’nin fıkıh kaideleriyle ilgili olan ilk yüz maddesi arasında konuyla ilgili birçok kaideye yer verilmiştir. “Zarar ve mukabele bî’z-zarar yoktur.”¹¹⁴ “Zarar izâle olunur.”¹¹⁵, “Zarar bikaderi’l-îmkân def olunur.”¹¹⁶, “Def-i mefâsid celb-i menâfiden evlâdır.”¹¹⁷ maddeleri bunlardan bazılarıdır.

Bütün bunlardan ortaya çıkan netice şudur: İslâm dininde, kolaylığın temin edilmesi, zarar ve meşakkatin giderilmesi, insanların umumî ve hususî yararlarının gözetilmesi, kısaca maslahatın sağlanması esas olduğundan dolayı, zarara yol açan durum ve davranışlar yasaklanmıştır. Öyle ki ibadetlerle ilgili hükümlerden, ceza ve muamelâtla ilgili hükümlere kadar pek çok fikhî ahkâmın, zararı önleme veya telâfi etme düşüncesi etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu sebeptendir ki İslâm dini, tıpkı koruyucu hekimlikte olduğu gibi, prensip olarak daha başta zarara uğramamak için gerekli olan tedbirlerin alınmasını ve bu konuda ihtiyatlı hareket edilmesini tavsiye etmiş; bir şekilde zararın ortaya çıkması durumunda ise bunun tazmin ve telâfi edilmesini benimsemiştir. Nitekim İslâm hukukçuları da bir şeye daha baştan mâni olunmasının, meydana geldikten sonra onun ortadan kaldırılmasından daha kolay olduğunu ifade

¹⁰⁹ en-Nisâ 4/29.

¹¹⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 1: 1431; Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’ân Dili*(Eser Neşriyat, 1979), 2: 1343.

¹¹¹ el-Bakara 2/195.

¹¹² Elmalılı, *Hak Dini Kur’ân Dili*, 2: 702-703.

¹¹³ İbn Mâce, “Ahkâm”, 17.

¹¹⁴ Mecelle, md: 19.

¹¹⁵ Mecelle, md: 20.

¹¹⁶ Mecelle, md: 31.

¹¹⁷ Mecelle, md: 30.

etmişlerdir.¹¹⁸ Zararı tamamen önlemenin mümkün olmadığı durumlarda ise yapılması gereken, zararın büyümesine fırsat vermeme ve onu olabildiğince alt düzeyde tutmaya çalışmaktır.¹¹⁹

Zararın izalesiyle ilgili kaidenin yiyecekler alanındaki tatbikine baktığımızda da karşımıza şu çıkar: İslâm, yeme ve içme konusunda vaz' ettiği hükümlerle hayatı koruyucu bazı tedbirler getirmiş ve aldığı önlemlerle insana zararlı olan gıdaları da haram kılmıştır. Diğer bir ifadeyle Allah'ın helâl kıldığı maddelerin insan için faydalı, haram kıldıklarının ise zararlı olduğu söylenebilir. Aynı zamanda insanın kendisine ve başkalarına zarar vermesinin yasaklanmasıyla ilgili dinî hükümler ve genel prensipler göz önüne alındığında, insan bünyesine veya onun ruh sağlığına zarar veren gıdaların yenilip içilmesinin caiz olmadığı da anlaşılmış olur. Buna göre akrep ve yılan gibi zehirli hayvanlar veya bozulmuş yemekler insana zararlı olduğu için caiz olmadığı gibi, ister hayvan, ister bitki isterse maden kökenli olsun, insana zarar veren ve sıhhati gideren her türlü gıdanın alınması da caiz olmayacaktır. Bu gıdaların helâl asıllardan üretilmiş olmasının da bir önemi yoktur.¹²⁰

Bu açıdan hakkında nas bulunmayan yiyeceklerin hükmünü tespit etmede, onların insana zarar verip vermemeleri, diğer bir tabirle maslahat delili önemli bir ölçü olmaktadır. Fakihlerin ilgili âyet ve hadislerle dayanarak ortaya koydukları, "Faydalı şeylerde asıl olan mübahlık, zararlı şeylerde asıl olan ise haramlıktır."¹²¹ şeklindeki kaide, konuyu özetlemektedir. Fakat zararlı olan gıdalardaki zararlar ortadan kaldırıldığında bu gıdaların tekrar helâl hale gelecekleri de unutulmamalıdır.

Şer'î hükümlerin temel maksadı kulların maslahatlarının gerçekleştirilmesi olduğuna göre, bunun sağlanması adına her türlü zararın önlenmesi gerekecektir. Dolayısıyla yemlerin de hem hayvanların hem de onları tüketen insanların sağlığı açısından herhangi bir risk içermemiş olması, konuyla ilgili nasların genel hedeflerinden birisidir.

¹¹⁸ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâî*, 2: 270; Zeylaî, *Tebyînü'l-hakâik*, 4: 107.

¹¹⁹ Bilal Aybakan, "Zarar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul:TDV Yay., 2013), 44: 131-132.

¹²⁰ Vehbe Zuhayli, *Ahkâmu'l-mevâddi'n-necise ve'l-muharreme*(Dimeşk: Dâru'l-mektebî, 1997), 38-39; Abdülvehhâb Abdüsselam Tavîle, *Fıkhu'l-et'ime mâ yehillu vemâ yahrumu mine'l-et'imetri*(Beyrut: Dâru's-selâm, 2010), 30.

¹²¹ Takıyyüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Abdilkâfi es-Sübki, *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*(Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1995), 3: 165.

Yemlerle ilgili dile getirilen riskler iki noktada toplanmaktadır. Bunlardan birincisi, yemlere katılan hayvansal kaynaklı yem maddelerinin, bu hayvanları tüketenler açısından BES hastalığı başta olmak üzere bir kısım sağlık riskleri ortaya çıkarması; ikincisi ise yemlere katılan yem katkı maddelerinin içerdiği potansiyel risklerdir. Bunlara daha önce işaret edilmişti.

Konunun uzmanlarınca, karma yem rasyonlarına katılan hayvansal kökenli yem maddelerinin veya yem katkı maddelerinin, hayvan veya insan sağlığı açısından zararlı olduğu tespit edildiği takdirde, İslâm fıkhı açısından da bunların kullanılması ve bunlarla beslenen hayvanların tüketilmesi caiz olmayacaktır. Fakat bu konuda “mekruh” veya “haram” şeklinde kesin bir hükmün verilebilmesi için, konuyla ilgili yapılan bilimsel araştırmaların söz konusu zararlar hakkında net veriler ortaya koyması gerekmektedir. Gerçi Batı’da ortaya çıkan BES hastalığı hayvansal kökenli yemlerin potansiyel bir kısım riskler içerdiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Diğer yandan yem rasyonlarına eklenen antibiyotikler ve hormon özelliği taşıyan maddeler gibi bazı yem katkılarının riskleriyle ilgili de konunun uzmanlarınca açıklamalar yapılmaktadır.¹²²

Netice itibarıyla İslâm’ın ortaya koyduğu “zararın izalesi” ilkesinden hareketle yemlere hayvansal kökenli yem maddelerinin ve sağlık açısından riskli olduğu ortaya konulan yem katkılarının katılmasının mahzurlu olduğunu söylemek mümkündür.

7. Konunun Tayyibât-Habâis Açısından Değerlendirilmesi

Kur’ân-ı Kerim, Müslümanlar tarafından tüketilmesine izin verilen yiyeceklerle ilgili olarak “helâl” ve “tayyib” kelimelerini kullanmıştır. Bazı âyetlerde her iki kavram da birlikte zikredilirken,¹²³ bazı âyetlerde ise tayyib kavramı tek olarak zikredilmiştir.¹²⁴ Hz. Peygamber hakkında nâzil olan şu âyette ise tayyibâtın helâl, habâisin ise haram olduğu anlaşılmaktadır: “O, onlara tayyib olan şeyleri helâl, habîs olan şeyleri de haram kılar.”¹²⁵

¹²² Bkz. Tuncer, “Karma Yemlerde Kullanımı Yasaklanan Hormon, Antibiyotik, Antikoksidiyal ve İlaçlar”, 29-37.

¹²³ el-Bakara 2/168.

¹²⁴ el-Mâide 5/4; el-Bakara 2/172.

¹²⁵ el-A’raf 7/157.

Tayyib sözlükte, temiz, iyi, hoş, güzel, lezzetli, zararsız ve sıhhatli gibi mânâlara gelirken;¹²⁶ habîs ise kötü, pis, zararlı, şerli, iğrenç, zemmedilen fiil ve günahkâr gibi anlamlarda kullanılmaktadır.¹²⁷

Tayyib ve habis kavramlarıyla ilgili birçok tanım yapılmış olsa da bunlardan hareketle şunu söyleyebiliriz: Temiz, zararsız, sağlıklı, güvenli ve selim zevklerin kendisinden hoşlanarak ona karşı lezzet ve iştihâ hissettiği yiyecekler tayyib olurken; pis, zararlı, habîslik ve kötülüğü hem aklen bilinen hem de duyuyla hissedilen, selim zevklerin iğrenerek kendisinden uzak durduğu ve aynı zamanda yenilmesi insan kerametine zıt olan yiyecekler de habîs olarak isimlendirilmiştir.¹²⁸

Mâlikîler habisi sadece naslarda haram kılınmış olan yiyeceklere hasretmiş,¹²⁹ Şafîî ve Hanbelîler hakkında nas bulunmayan yiyeceklerin hangilerinin habis olduğunu anlama adına Arap örfüne başvurulması gerektiğini söylemiş,¹³⁰ Hanefî mezhebi ise bu konuda bozulmamış selim insan fitratını ölçü almıştır.¹³¹

Mâlikî mezhebinin görüşünü esas alacak olursak, “O, onlara tayyib olan şeyleri helâl, habîs olan şeyleri de haram kılar.”¹³² şeklindeki âyeti izah etmemiz zor olacaktır. Buradan açıkça anlaşılan tayyibin helâlden, habisin de haramdan farklı olduğudur. Aynı şekilde habisin tespitinde Arap örfünün esas alınması da evrensel ve objektif bir kriter olarak kabul edilemez.

Konuyla ilgili Hanefîlerin yaklaşımı daha kuşatıcıdır. Fakat onlar da meseleyi sadece nesnelere dış görünüşüne hasretmişlerdir.¹³³ Hâlbuki bunun yanında onların yapıları itibarıyla zararlı olmaları da habis olmalarını gerektirebilir. Nitekim İbn Âşur, habis kavramını, zararlı olan, âkibeti itibarıyla riskli olan veya insanların kabul edemeyeceği ölçüde pis olan maddeler hakkında kullanırken,¹³⁴ İbn Teymiye de habisin varlıkların bizzat kendileriyle kaim olan bir vasıf olduğunu ifade etmiş ve onu “akla, ahlâka ve

¹²⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 1: 563; Zebidî, *Tâcu'l-arûs*, 3: 288.

¹²⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2: 141; Zebidî, *Tâcu'l-arûs*, 5: 231-133.

¹²⁸ Yüksel Çayroğlu, *İslâm Hukuku'na Göre Helâl Gıda* (Germany: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2016), 87-89.

¹²⁹ Karâfî, *ez-Zahîra*, 4: 104-105.

¹³⁰ Nevevî, *el-Mecmu'*, 9: 25; İbn Kudâme, *el-Mugnî*, 9: 65.

¹³¹ Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3: 27; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâî*, 5: 38.

¹³² el-A'raf, 7/157.

¹³³ Kâsânî, *Bedâiu's-sanâî*, 5: 36.

¹³⁴ Muhammed Tahir b. Muhammed el-Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tunûsiyye, 1984), 9: 135.

kendisi için yaratılmış olduğu maksatlar konusunda insana zarar veren her türlü şey” olarak tarif etmiştir.¹³⁵

Bütün bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere habis; pis/necis olan, haram kılınan, tiksinti veren veya zararlı olan maddeler hakkında kullanılmaktadır. Allah insanı kerim ve şerefli yarattığı için, habis olan yiyecekleri ona haram kılmış ve onun yiyeceklerinin tayyibattan olmasını murat buyurmuştur. Bu açıdan naslarda doğrudan haram olduğu bildirilen meyte ve domuz gibi şeyler; fakihlerce necis kabul edilen şarap, kan, idrar ve dışkı gibi maddeler; haşerat gibi yenilmesi insana tiksinti veren hayvanlar ve zehir gibi insan sağlığı açısından zararlı olan maddeler habis oldukları için gıda olarak tüketilemezler.

Daha önce geçen cellâle meselesinde de görüldüğü gibi, hayvanların beslenme şekilleri onların tayyiblik ve habislik hükümlerine etki edebilir. Gerçi tabiatı itibarıyla habis olan ve haram kılınan hayvanlar, temiz yemlerle beslendiklerinde tayyib olmazlar. Meselâ domuz, hangi tür yemlerle beslenirse beslensin ve bu süre ne kadar uzun tutulursa tutulsun, onun haramlık hükmü değişmez. Haramların taabbudî olması da bunu gerektirir. Fakat aslı itibarıyla tayyib olan hayvanlar, pis yemlerle beslendiklerinde habis hâle gelebilirler. Bu hayvanların pis kokmaya başlaması ve etlerinin değişmesi de onların tayyipliklerini kaybettiğini gösterir.¹³⁶ Aynı şekilde bu hayvanların bir süre karantinaya alınarak temiz yemlerle beslenmeleri tekrar onları temiz hâle getirir. Dolayısıyla Allah'ın tayyib olarak yarattığı ve fitratları itibarıyla tayyib yemlerle beslenen hayvanlar, necis yemlerle beslenmek suretiyle habis hâle getirilmemelidir.

8. Konunun İstihale Açısından Değerlendirilmesi

Lügatte, tagayyür, tahavvül, tebeddül, eğrileşme, bir hâlden başka bir hâle geçme; imkânsız olma, gayrimakul olma gibi manalara gelen¹³⁷ istihâlenin ıstilahî manası ise temel yapısı değişikliğe uğrayan bir maddenin ayn'ının, öncekinden farklı isim, sıfat ve özelliklere sahip olan başka bir ayn'a dönüşmesi demektir.¹³⁸ Genel itibarıyla Hanefî ve Mâlikîler istihale geçiren pis ve haram maddelerin temiz ve helâl hâle geleceklerini kabul ederken; Hanefîlerden Ebû Yusuf ile Şafîî ve Hanbelîler buna karşı çıkmış ve

¹³⁵ İbn Teymiye, *Mecmûu'l-fetâvâ*, 17: 180.

¹³⁶ Serahsî, *el-Mebsût*, 11: 255.

¹³⁷ Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî, *Muhtârû's-sihâh*(Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1995), 1: 68; Zebidî, *Tâcu'l-arûs*, 28: 367-368.

¹³⁸ Çayıroğlu, *Helâl Gıda*, 250-251.

naslarda yer alan bazı istisnalar dışında istihalenin maddelerin hükmüne bir etkisinin olmayacağını savunmuşlardır.¹³⁹

Hayvansal yemlerle beslenen hayvanların hükmünü ele alırken sıklıkla üzerinde durulan konulardan birisi de istihale olmuştur. Çünkü yenilen gıdaların metabolizma tarafından istihaleye tâbi tutulduğu bir gerçektir. Yani alınan her gıda, midede ve bağırsaklarda bulunan enzimler tarafından parçalanarak sindirilmekte ve böylece aslî yapısını kaybetmektedir. Bu itibarla da hayvanların beslenmesinde kullanılan haram veya necis yiyecekler, asli halleriyle bu hayvanları tüketen insanların midelerine girmemektedir.

Naslarda açıkça yasaklanmasına rağmen, Hanefî ve Mâlikîler gibi birçok fakihin cellâleye haram hükmünü vermemesinin altında yatan temel gerekçe de budur. Meselâ İbn Rüşd, yediği necis maddelerin hayvanın karnında ete dönüşeceğini, dolayısıyla bunun helâl olacağını belirtmiştir. Çünkü ona göre hayvanın eti helâl olduğuna göre ete dönüşen maddelere de aynı hükmün verilmesi gerekecektir.¹⁴⁰

Bununla birlikte Hz. Peygamber'incellâlenin etini yasaklamasından hareketle, hayvanların yedikleri yemlerin tam bir istihâle geçirmeyecekleri ve hayvanın midesine inen necis maddelerin hususiyetlerinin hayvanın etine de sirayet edeceği ileri sürülmüştür. Mesela Dihlevî, cellâlenin etinin ve sütünün yasaklanmasının sebebi olarak, onun yediği necasetin hayvanın azalarına sirayet etmesini ve onun bütün cüzlerine yayılmasını göstermiştir. Dolayısıyla ona göre hayvanın hükmü de yediği necasetin hükmüyle aynı olacaktır.¹⁴¹

Canlı vücutlarına giren bütün besin kaynakları (yağlar, proteinler, karbonhidratlar) istihaleye uğramaktadır. Örneğin protein yapılı bir madde mide ve bağırsaklarda sindirilmekte ve aminoasitlere ayrılmaktadır. Protein molekülleriyle, onu oluşturan aminoasit molekülleri ise yapı açısından birbirinden tamamen ayrı maddelerdir. Yenilen yiyeceklerin, dışkı haline gelmesi, yani temizken necis olmaları da onların istihâleye uğradıklarını göstermektedir.

Bununla birlikte kanda ve hayvanın diğer parçalarında bulunan bir kısım tehlikeli patojenler (bakteriler, virüsler, mantarlar) yenilen yemle

¹³⁹ Çayroğlu, *Helâl Gıda*, 260-297.

¹⁴⁰ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, 3: 18.

¹⁴¹ Şah Veliyullah ed-Dihlevî, *Huccetullâhi'l-bâliga*(Beyrut: Dâru'l-cil, 2005), 2: 282.

birlikte hayvan vücuduna girmekte ve onu tüketen insanlarda da bir kısım hastalıklara sebep olabilmektedir. Mesela hayvanların aşırı küflenmiş yemlerle beslenmesinin, süt ve süt ürünlerine mikotoksinlerin¹⁴² geçmesine sebep olduğu ifade edilmiştir.¹⁴³ Dolayısıyla necis yemlerin hayvanların midesinde istihâle geçirmesi ve necislik hükümünü kaybetmesi, onları tamamıyla mahzursuz hâle getirmemektedir. Her ne kadar istihâleden dolayı söz konusu hayvanların etleri için “necis” hükmü verilemese de bu, hayvansal yemlerin taşıdığı riskleri ortadan kaldırmamaktadır.

Meselenin istihâleyle ilgili bir diğer yönü de günümüzde karma yem üretiminde ortaya çıkmaktadır. Hayvanların muhtelif parçalarından alınarak belirli aşamalardan geçirildikten sonra elde edilen et unu, kemik unu, tüy unu, kan unu gibi maddelerin istihâle geçireceği ve dolayısıyla temiz hâle geleceği ileri sürülebilir. Ne var ki bu, doğru değildir. Çünkü hayvansal yemlerin üretim aşamasında uygulanan kurutma, sterilize etme, yağı süzme ve öğütme gibi işlemler daha ziyade fizikî hâdiselerdir.¹⁴⁴ Zaten yem üreticileri de söz konusu maddelerin protein yapılarının bozulmasını arzu etmezler. Zira hayvanlara, hayvansal yemlerin verilmesinin asıl maksadı, onların protein ihtiyacını karşılamaktır.¹⁴⁵

Sonuç

Buraya kadar yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı üzere, günümüzde üretilen karma yemlerin fikhî hükmünü anlayabilmek için konunun birçok yönden ele alınması gerekmektedir. Konunun, mezbaha atıkları kullanılarak hayvansal yemlerin üretilmesinin hükmü, yem rasyonlarına et ve kemik unu gibi hayvansal maddelerle yem katkı maddeleri ilâve edilmesinin hükmü, bu yemlerin hayvanlara verilmesinin hükmü ve söz konusu hayvanların tüketilmesinin hükmü olmak üzere başlıca dört yönü bulunmaktadır. Aynı şekilde karma yemlerle beslenen hayvanların tüketilmesinin caiz olup olmadığına hükmedebilmek için de meselenin cellâle, hayvan fitratı, zarar, habis/tayyib olma ve istihâle açısından ele alınmasına ihtiyaç vardır.

Kanaatimizce bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda, hayvansal yem maddelerinin üretimi, eti yenen hayvanlara verilmesi ve bu hayvanların tüketimi İslâm fikhına göre uygun değildir. Konuyla ilgili

¹⁴² Mikotoksinler, çeşitli patojenik mantar türleri tarafından sentezlenen ve alındıkları zaman insan ve hayvanlarda bir kısım hastalıklara sebep olan bileşiklerdir.

¹⁴³ Abdullah Çağlar - Muhammed Yusuf Çağlar, “Süt ve Süt Ürünleri”, 29.

¹⁴⁴ Vural, *Kanatlı Hayvanların Beslenme Şartlarının Fikhî Açısından İncelenmesi*, 105.

¹⁴⁵ Koşum, “Hayvansal Ürünlerin Üretiminde Besleme ve Helâllik”, 17.

doğrudan yasaklayıcı bir delil olmadığı için buna “haram” denilemese de meseleye maslahat açısından bakıldığında bunun caiz olmadığı anlaşılacaktır. Bunun dayanağı ise; Allah Resûlü’nün cellâleyle ilgili uyarıları, nefsin, aklın, neslin korunmasının İslâmî hükümlerin en başta gelen hedeflerinden birisi olması, İslâm’ın necasetlerden uzak durmayla ilgili getirdiği hükümler, âyetlerdeki fitrata çağrı, bir kısım zararları bulunduğu ve bazı hastalıklara sebebiyet verdiği gerekçesiyle hayvansal yemlerin ve hormon özelliği taşıyan bazı yem katkı maddelerinin birçok ülkede yasaklanması ve rasyona katılan bu tür maddelerin hayvanların tabii gıdaları arasında yer almaması yani onların fitratına aykırı olması gibi gerekçelerdir.

Kaynakça

- Abramson, Michael B. “Mad Cow Disease: An Approach to its Containment”. *Journal of Health Care Law and Policy* 7/2 (2004): 316-362.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1999.
- Ali el-Kârî, Ubeydullah b. Mes’ud el-Mahbûbî. *Fethu bâbi’l-inâye bi şerhi’n-Nukâye*. Beyrut: Dâru’l-erkâm.
- Arıman, Huriye–N. Mevlüt Aras. “Hormon veya Hormon Etkisine Sahip Yem Katkı Maddelerinin Balık Yetiştiriciliğinde Kullanımı”. *E. Ü. Su Ürünleri Dergisi* 19/3-4, (2002): 545-553.
- Aybakan, Bilal. “Zarar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.44:130-134. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Baysa, Hüseyin. “Eti Helâl Olan Hayvanları Hayvansal Proteinlerle Beslemenin Fikhî Boyutu”. *Usûl İslâm Araştırmaları* 30 (2018): 61-189.
- Beşer, Faruk. “Gıdalarda Helâl Haram Ölçüleri (3)”.Erişim 26 Ocak, 2016. http://www.yenisafak.com/yazarlar/faruk_beser/gidalarda-helal-haram-olculeri-3-2024811.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali.*es-Sünenü’l-kübrâ*. Haydarabad: Dâiretü’l-maârifî’l-Osmaniyye, 1344.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Ahkâmu’l-Kur’ân*. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1994.
- Çağlar, Abdullah – Muhammed Yusuf Çağlar. “Süt ve Süt Ürünleri”.Uluslararası 2. Helâl ve Sağlıklı Gıda Kongresi Bildiri Kitapçığı. Konya: Aybil Yayınları,2013.
- Çalicioğlu, Mehmet. “Deli Dana Hastalığı (BSE) ve Veteriner Halk Sağlığı”.*Bilim Teknik Dergisi*(Kasım 2014): 6.
- Çayroğlu, Yüksel. *İslâm Hukuku’na Göre Helâl Gıda*. Germany: LAP LAMBERT Academic Publishing, 2016.
- Deslys, Jean-Philippe –Andre Picot. *Mad Cow Disease The Risk to Humans*. Trc. David Marsh. Flammarion,2002.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah. *Huccetullâhi’l-bâliga*. Beyrut: Dâru’l-cil, 2005.
- Elmalılı, Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur’ân Dili*.Eser Neşriyat, 1979.
- Filya, İsmail v.dğr. *Hayvan Besleme*. Eskişehir: Anadolu Yayınları, 2013.

- Gânim, Aide. "A'yânün muharremetün ve necisetün tütrahu kenemûzec li'l-istihâleti'l-muhtahirati min manzûrin şer'iyin". Erişim 5 Şubat 2016. <https://azkahalal.files.wordpress.com/2014/04/i-l7-aida-ghanim1.pdf>.
- Hâkim, Muhammed b. Abdullah en-Nisâburî. *el-Müstedrek ala's-Sahihayn*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1990.
- Hattâb, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman. *Mevâhibü'l-celîl li şerhi Muhtasarı Halil*. Riyad: Dâru âlemi'l-kütüb, 2003.
- Hayriye bint-i Ömer b. Musa. *Eğziyetü'l-hayavâni'l-me'kûl âsâruhâ ve ahkâmuhâ dirâseten te'sîliyyeten fî'l-fıkhi'l-İslâmî*. Doktora Tezi, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 2006.
- İbn Âşur, Muhammed b. Tahir b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tunûsiyye, 1984.
- İbn Abdilber, Yusuf b. Abdullah b. Muhammed. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta mine'l-maânî ve'l-esânîd*. Kurtuba: Müessesetü Kurtuba, 1967.
- İbn Abdilber. *el-Kâfi fî fıkhi ehl'l-Medîne*. Riyâd: Mektebetü'r-riyâdi'l-hadîse, 1980.
- İbn Ebî Şeybe, Abdullah b. Muhammed. *Musannef İbn Ebî Şeybe*. Cidde: Şirketü dâru'l-kible, 2006.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Said. *Merâtibu'l-icmâ fî'l-ibâdât ve'l-muâmelât ve'l-îtikâd*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye.
- İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muğnî*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1405.
- İbn Kuteybe, Abdullah b. Müslim. *Garîbü'l-hadîs*. Bağdad: Matbaatü'l-ânî, 1397.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru sâdir.
- İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed. *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik*. Dâru'l-kütübî'l-İslâmî.
- İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed b. Rüşd. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. Mısır: Mektebetü'l-Medeniyye, 1975.
- İmam Şâfiî, Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1393.
- İbn Teymiye, Abdullah b. Ebü'l-Kasım b. Muhammed. *el-Mecmûu'l-fetâvâ*. Medîne: Mecmeu'l-meliki Fehd, 1995.
- Kale, Mehmet v.dğr. "Et ve Et Ürünlerinde BSE-Risk Materyali Var Mıdır?". *Atatürk Üniversitesi Veteriner Bilimleri Dergisi* 1/1-2, (2006): 16-19.
- Karabulut, Ali v.dğr. "Karma Yem Endüstrisi". Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi. Ankara, 2000.
- Karâfi, Ahmed b. İdris b. Abdurrahim. *ez-Zahîra*. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1994.
- Karakuş, M. Ülkü. "Türkiye'de Karma Yem Üretimi ve Sorunları". Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı. Ankara: Ziraat Mühendisleri Odası, 2010.
- Kâsânî, Ebû Bekr b. Mes'ud b. Ahmed. *Bedâiu's-sanâî fî tertîbi's-şerâî'*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-Arabi, 1982.
- Koşum, Adnan. "Hayvansal Ürünlerin Üretiminde Besleme ve Helâllik". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 22, (2013): 11-18.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Camiu liahkâmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye, 1964.
- Merdâvî, Ali b. Süleyman. *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcihi mine'l-hılâf*. Dâru ihyâi türâsi'l-Arabî.

- Nevevî, Ebu Zekeriya Yahya b. Şeref. *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzeb*. Beyrut: Daru'l-fikr.
- Nevevî, Ebu Zekeriya Yahya b. Şeref. *Ravdatü't-tâlibîn ve umdetü'l-müftîn*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1405.
- Rafî'î, Abdülkerim b. Muhammed. *el-Azîz şerhu'l-vecîz*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1997.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2000.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer. *el-Mahsûl*. Müessesetü'r-risâle, 1997.
- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr. *Muhtâru's-sihâh*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1995.
- Resmî Gazete. "Karma Yemlere Katılması ve Hayvanlara Yedirilmesi Yasak Olan Maddeler Hakkında Tebliğ", Tebliğ No: 2005/24.Erişim 5 Nisan 2019. <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2005/06/20050616-13.htm>.
- Sahnûn, Abdüsselâm b. Sa'id. *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye.
- Serahsî, Muhammed b. Ahmed. *Kitâbu'l-mesûl*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife.
- Sübki, Ali b. Abdilkâfi. *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1995.
- Şenköylü, Nizamettin. "Türkiye'de ve Dünyada Yem Sektörüne Genel Bakış, Beklentiler". Türkiye Ziraat Mühendisliği VIII. Teknik Kongresi Bildiriler Kitabı-2. Ankara: Ziraat Mühendisliği Odası, 2015.
- Şirbinî, Muhammed b. Ahmed. *Muğni'l-muhtâc ila ma'rifeti meâni elfazi'l-Minhâc*. Beyrut: Dâru'l-fikr.
- Tavile, Abdülvehhâb Abdüsselam. *Fıkhü'l-et'ime mâ yehillu vemâ yahrumu mine'l-et'imeti*. Beyrut: Dâru's-selâm, 2010.
- Tenûhî, İbrahim b. Abdissamet b. Beşîr. *et-Tenbih alâ mebâdii't-tevcîh*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2007.
- Tuncer, H. İlknur. "Karma Yemlerde Kullanımı Yasaklanan Hormon, Antibiyotik, Antioksidiyal ve İlaçlar". *Lalahan Hayvancılık Araştırma Enstitüsü Dergisi* 47/1, (2007): 29-37.
- Türkmen, İsmet v.dğr. *Temel Yem Bilgisi ve Hayvan Besleme*. Eskişehir: Anadolu Yayınları, 2011.
- Tüzün, Cevdet Gökhan – Sedat Aktan. "Kanatlı Hayvanlarda Verime Dönüşmeyen Yem". Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi 7/1 (2012): 115-123.
- Vural, Neslihan Mervenur. *Kanatlı Hayvanların Beslenme Şartlarının Fikhî Açısından İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018.
- Yeniçeri, Celal. *VI. İslâm Hukuku Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve İslâm Fikhî Açısından Helâl Gıda Sempozyumu*. Bursa: Emin Yayınları, 2009.
- Zebîdî, Murtaza Muhammed b. Muhammed. *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmus*. Kuvety: et-Türâsü'l-Arabî, 2001.
- Zeylaî, Osman b. Ali. *Tebyînu'l-hakâik şerhu Kenzi'd-dekâik*. Kâhire: Dâru'l-kütübî'l-İslâmî, 1313.

Zühayli, Vehbe. *Ahkâmu'l-mevâddi'n-neciseti ve'l-muharremeti fi'l-gizâi ve'd-devâi*.
Dimeşk: Dâru'l-mekتبî, 1997.